

क्र. ३३ सन १९५३

ले. राजाराम रामकृष्ण भागवत

पु. अतुंकार मीमांसा

(श्री प्रिंटर्स अॅण्ड स्टेशनर्स, ठाणे)

श्री १०८५॥ ३३

अक्षर श्री १०८५॥

Handwritten scribbles at the top of the page.

Handwritten scribbles in the upper right quadrant.

9.11.11

१५
२१७

“ रंजल्या, गांजल्या ”

देशी भाषांच्या तर्फेने येथील

विद्यापीठीं मोठी खटपट

केवळ निष्काम बुद्धीने चालवून

बंध झालेले

रावसाहेब वामन आबाजी मोडक वी. ए.

(एलफिंस्टन हे स्कूलचे माजी प्रिन्सिपाल)

यांचे पायीं

कृतज्ञतापूर्वक

ही फुलांची लहानशी माळ

फुलमाळ्यानेच

परवानगी घेऊन

सादर वाहिली असे.

प्रस्तावना.

देशी भाषेच्या मुकुटस्थानी शोभणाऱ्या ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, श्रीधर, रामदास, वामन, मोरोपंत यांच्या सारख्या कवींच्या कवितेचें रहस्य जे जाणूं इच्छितात, त्यांच्यासाठी हा लहानसा ग्रंथ करण्यांत आला आहे. जसा देशी काव्यांचें अवगाहन करणाऱ्या ब्राह्मणांस तसाच ब्राह्मणेतरांस या लहानशा ग्रंथापासून थोडा तरी लाभ होईल, अशी आशा आहे. केवळ मोरोपंती भारताचें जेम तेम समग्र वाचन झाल्यामुळें त्याच्यावरच यांतील अलंकारांचा जवळ बघाळ सगळा भार टाकण्यांत आला आहे. मोरोपंतासारखा देशी कवि पूर्वी झाला नाहीं, हल्ली नाहीं, पुढेही होण्याचा फारसा संभव नाहीं; हा एक महत्त्वाचा मुद्दा मोरोपंती भारत जेमतेम तरी जो एकदा डोळ्यांखालून घालवील, त्यास सहज कळून येणार आहे.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां
जानंति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुलाच्च पृथ्वी.

१४, कृ ९, १८१९ } मुंबई. राजाराम रामकृष्ण भागवत.
९, ९, १८९३ }

अनुक्रमणिका.

१—	अलंकार्य	१—१७
२ {	१—	उपमा “प्रत्यक्ष” किंवा “सुप्त” असलेले अलंकार	१७—२८
	२—	उपमा “गर्भित” असलेले अलंकार	२८—३९
	३—	कार्यकारणभावाचे अलंकार	३९—४३
	४—	स्वतंत्र पदार्थांच्या योगाचे अलंकार	४३—९१
३—	शब्दालंकार	९१—९७
४—	“ मिसळ, चटणी ” आणि “ पंचामृत. ”	९७—१००.

((३))

शुद्धिपत्र.

पृ०	पं०	अशु०	शुद्धि०
१	१७	यु	थु
२	३	छ	च्छ
६	२	नि	नी
४	३	ते	तै
"	५	श्रु	शु
"	१६	क्ति	की
"	१२	से;	से.
५	२५	ता	ती
६	१४	क्र	क
७	२३	या;	या;"
"	१७	धा	ध्या
"	२२	श्रुं	शुं
"	२३	वु	वू
१०	१	सामी	सीमा
१४	१०	ति	त्ति
१५	२५	श्रुं	शुं
१६	७	"	"
२०	१७	ह	हू
२१	८	(),
"	९	कारण	,कारण
२२	१३	उत्प्रेक्षा	उत्प्रेक्षा.
"	१९	वृ	वृ
"	२०	आणि आहेत	आहेत आणि
२३	१५	ही	हि
२८	६	ते	तै
"	७	सन	सान
"	१३	"	"
२९	१०	"-वा	"वा
३१	११	शनीरु	शरुनी

२१	१४	ध्यं	ध्यां
२२	१७	सी	सी
२३	२३	प्र	प्र
२४	१८	हों	हों
२५	१६	प्रा	पा
२६	२१	र्ध	र्थ
२७	२१	जैसैं	जैसैं
२८	८	ला,	ला.
२९	५	थिनैं	थिनैं
३०	२३	रथि	रथी
३१	२३	तेथै	तेथ
३२	२३	सुमनैं	सुमनैं;
३३	७	ज्य	ज
३४	२४	नाहीं	नाहीं
३५	२५	ही नाही	हीनाहीं
३६	२०	प	प-
३७	२१	मुग्घ-	मुग्घा-
३८	२३	कौरव कटकैं	कौरवकटकैं
३९	१२	प्रिय	प्रिय
४०	१४	प्रतिपाद्या प्रति	प्रतिपाद्याप्रति
४१	५	दाय	दामय
४२	१७	गांडीव गुणी	गांडीवगुणी
४३	२०	तूं	तूं
४४	४	पंत	पंत.
४५	१३	हाया	व्हाया
४६	२५	मंत	मान
४७	२२	क्षाही	क्षाही-
४८	५	मि	मि
४९	८	रा	राचा,
५०	९	यात	यांत
५१	१४	क्रांपविती	क्रांपविती,
५२	२५	पदया	पद या

सं.भा. २

~~२७७~~

२७७

अलंकारमीमांसा

२७७
३३

अर्थालंकार व शब्दालंकार असे अलंकारांचे दोन वर्ग करितां येतात. पहिल्यानें अर्थालंकारांचा विचार कर्तव्य आहे.

वर्णन करण्याचे दोन प्रकार आहेत—जसें असेल तसें सरळ वर्णन करणें किंवा प्रकारांतरानें वर्णन करणें. पहिल्या प्रकारच्या वर्णनास स्वभावोक्ति ह्मणतात आणि दुसऱ्या प्रकारच्या वर्णनास वक्रोक्ति ह्मणतात. एखाद्या प्रसंगाचें वर्णन पुष्कळ सरळ असलें, तरी तें चमकाविणारें होतें.

वधिले व्याघ्र वृक खग श्वापद, धरिले प्रमत्त गज रानी,
चिरिले किरि, लेशहि धृति मृगयूथीं नुरविलीच गजरांनीं.

—४, ११, आदि०

हा मृगयेचा प्रसंग आहे.

मारुनि रात्रिचरकटक रुधिरनदी खळखळाट वाहविली,
चळबळ घटोत्कचाची ममीं वैधुनि मुहूर्त राहविली.

—११५, १६, द्रोण०

हा प्रसंग युद्धाचा आहे.

या अगदीं साध्या स्वभावोक्ति समजाव्या.

पृष्ठु नितंब नितंबिनिचा वरी कटितटीं कटिसूत्राचि सांवरी,
कनककंकणवृंदहि वाजती, मुखि सुखश्रमबिंदु विराजती,
श्रवणिचे श्रवणीं नग हालती, गळति गुंफिलिया शिरीं मालती,
घुसळितां कुचकुंभहि कांपती— अमृत ज्यांतिल घे कमळापती—
फिरवि ते रवि ते दधिभीतरीं, मिरवितें रवितेज नगांवरी,
स्वकारिं ते कारि चंचळता, ऽऽननीं उपरमे परमेश्वरगायनीं.

—७, उखळवं०

हा प्रसंग दधिमंथनाचा आहे. इतकेंच कीं दुसरेही अलंकार रमणीय-
पणा वाढविण्यास सिद्ध आहेत.

कारितां साराथिमस्तककोदंडछेद पौरवें अहितें,
आर्जुनि असिचर्म धरुनि गांठी अरितें—जसा गरुड अहितें;
खंडुनि सूतशिरध्वज वामकरें केशभार दृढ धरिला,
पाडूनि रथाखालें द्यावी जों त्या कबंधता अरिला,
तां खड्ग चर्म घेउनि सिंधुप टांकुनि उडी रथावरुनी,
गर्जुनि हरिपरि, अरिवारि धांवे तद्वधमनोरथा वरुनी;
त्या पौरवासि सोडुनि, सौभद्र जयद्रथावरि उगारे,
हांसुनि ह्यणे—“ हरिपुढें वृक शशकार्या न थावरि, उगा रे; ”
सैधवसैनिकशस्त्रें खड्गें खंडुनि सरोजनाभाचा—
मोही वीरजना हरसा स्मरसा अप्सरोजनां—भाचा

—८६, १, द्रोण०

हा प्रसंग द्वंद्वयुद्धाचा आहे. पौरव नांवाचा राजा अभिमन्यूच्या सारथीचें
मस्तक व धनुष्यही तोडतो, इतक्यांत ढालतरवार घेऊन अभिमन्यु पुढें
धांवतो आणि उजव्या हातांतील तलवारीनें सारथ्याचें डोकें उडवून व ध्व-
जाची काठी तोडून डाव्या हातानें पौरवाची शेंडी धरितो, त्यास रथाखालीं
पाडतो आणि शिरच्छेद करणार, इतक्यांत जयद्रथ रथाखालीं उडी टाकून
अभिमन्यूवर चालून येतो व त्यास ठार करायस पहातो, अशा प्रसंगीं
पौरवास सोडून अभिमन्यु जयद्रथावर चाल करितो आणि त्याचे शिपाई
अडवितात त्यांस न जुमानतां जयद्रथास पिटाळून लावितो, इतक्या मोठ्या
प्रसंगाचें वर्णन “पंतां” नीं या आर्यांमध्ये सुरेख केलें आहे. इतकेंच कीं
ही स्वभावोक्ति नीरस नसून, हीं वीररसाची छटा वरीच चमकते आणि
दुसरेही अलंकार या स्वभावोक्तीस विशेष रमणीयपणा आणीत आहेत. तरी
मुख्य अलंकार स्वभावोक्तिच होय, या विषयीं शंका नको.

उसळे सळसळां जळ डोहीं, ज्यावरी खग शके न उडोही;
अंतरिक्षगत पक्षि जळोनि, लक्ष लक्ष पडताति गळोनी;
काळिया तरि जळांतचि आहे, जाति दूर गरळानळआहे,
उष्णवारिविषवायु नमाला व्यापितां न उडवे शलभाला.

—३६, १, हरिविलास.

हे दोन वामनी श्लोक स्वभावोक्तीचें उत्तम उदाहरण होत. हें काळियाच्या ज्हादाचें वर्णन. यांतही इतर अलंकारामुळे रमणीयपणा थोडा जास्त झळकत आहे. “ लक्ष लक्ष ” हे शब्द या स्वभावोक्तीस अधिक खमंग करीत आहेत.

हरि चढोनि त्याच तरुवरी, स्वरशना वसनासह सांवरी,
कसुनि कास कसी कनकांबरे, दृढ करी कटिसूत्र कटीं बरे;
प्रचंड डावा भुजदंड भारी, सव्ये करे वाजवि कैटभारी,
गर्जोनि वृक्षाच वरी तटाकीं उढी विषाच्या सलिलांत टाकी.

—४५, १, हरिविलास.

हें शुद्ध स्वभावोक्तीचें उत्तम उदाहरण होय.

नाच नाचत असोनि नटाचा हाणितो सरसिजानन टांचा,
हानि यास्तव भुजंगबळाची, दृष्टि त्यावारि पडे अबळांची;
पतिभये अतिविह्वळ झालियां शरण कृष्णपदाप्रति आलियां
स्मृति नुरे कबरांबरभूषणीं, मन समर्पियलें व्रजभूषणीं;
स्तन मुखीं धरुनी पिति लेंकरें, हरिस दाविति तें युवती करें,
हृदयि भाविति कीं “ व्रजपाळकें, न वधिजे फणि देखुनि बाळकें; ”
पसरिती युवती वसनांचळा, करतळीं अबळा अतिचंचळा;
हरिस काकुळती करिती जळीं, किति अशा, किति एक कृतांजळी.

—६, ४, हरि०

हेही स्वभावोक्तीचें सुरेख उदाहरण. इतकेंच कीं करुणरसाचा थोडा छटा उडवण्यांत आला आहे.

कड्यावरुनियां उड्या प्रथम टाकुनी त्या गड्या

गढे पशुप भेटती, तटतटां भुजिं आंगड्या
फुगोनि तनु फाटती, मणगटीं कडीं दाटती,
सुखें अभित वाटती, विरहसिंधु ते आटती.

—३, ९, हरिवि०

ही स्वभावोक्तिही सुरेख आहे; इतकेंच कीं शुद्ध नव्हे.
या प्रमाणें “ नीरस स्वभावोक्ति ” झाली. आतां “ सरस स्वभा-
वोक्ती ” कडे वळूं.

रसांमध्ये मूर्धाभिषिक्त रस भक्ति होय. रसांमध्ये भक्तिरसाच्या पाय-
रीच्या वर पायरी शक्य नाही. भक्तिरस वरचढ झाला ह्मणजे इतर रस
तुच्छ भासूं लागतात.

सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें,
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें;
नता करुनि मुक्तही ह्मणसि मी बुडालों रिणें,
अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें.

—११, केका०

हें उदाहरण शुद्ध “ सरस स्वभावोक्तिचें ” ह्मणतां येत नाही, कारण
दुसऱ्या अलंकाराचीही छटा कवीनें थोडीशी छाटलेली आहे.

धर्म ह्मणे—“ श्रीकृष्णा बुडतों मी सत्य जाण, तार मला;
भव बुडवी ह्मणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला,

—१, ६, उगीगपर्व.

हें शुद्ध “ सरस स्वभावोक्ती ”चें उदाहरण. “ सरस स्वभावोक्ती ”चीं
शुद्ध व अतिसुरेख उदाहरणें हवीं असल्यास—

नारायणीं जेण घडे अंतराय, हो कां बाप माय त्यजावीं तीं.
जरी माझी कोणी कापिंतील मान, तरी नको अन्य वदों जिन्हे.
ब्रम्हानंदीं लागली टाळी, कोण देहातें सांभाळी ?
अशक्य तें तुझां नाहीं नारायणा, निर्जीवा चेतना आणावया.
कोठें गुंतलासी योगियांचे ध्यानीं, आनंदकीर्तनीं पंढरीच्या.

हे व असलेच दुसरे तुकोबाचे अभंग; किंवा—

ध्यानीं प्रगटावें भुवनसुंदरा; श्रमलों मी बहु योगसाधनीं नाटोपे मन गुरुवरा.
असलीं देशी कवींचीं आवाळचांडाळ नांवाजलेलीं पदें ध्यावीं.

कृतांतकटकामलध्वज जरा दिसों लागली,
पुरःसरगदासवें झगडतां तनू भागली;
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा,
न हों जरि उतावळा स्वरिपु कापितो हा गळा.

—४६, केका०

- कळी करि सुनिर्मळीं परम उग्र दावा नळीं,
तयांत अविशुद्ध मी शलभ जेंवि दावानळीं;
व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वरी उभे काकसे
स्मरादि रिपु मन्मनीं; आहि न काळ भेका कसे ;

—२१, केका०

हीं दोन्हीं “ सरस स्वभावोक्ती ” चीं सुरेख उदाहरणें; इतकेंच कीं
अन्य अलंकारांमुळें यांस विशेष स्वादिष्टपणा आला आहे. ‘केकावली’ हें
मोरोपंताचें प्रकरण सगळेंच भक्तिरसानें थबथवलेलें आहे.

सरसतमालश्यामल रविकरगौरांबरद्वयें युक्त
जें विश्वमनोहर, ज्या मुक्ति त्यागूनि वांछिती मुक्त,
ऐसें जेणें धरिलें अतिरुचिर शरीर, ज्यांत मुखपद्म
शोभे अलकमधुपकुळपरिवृत करुणाविभूतिचें सद्म;
त्या जिष्णुच्या सख्या श्रीहरिच्या ठायीं अहैतुकी स्वरती
राहो सदा, कदापि न हो क्षणहि त्यजुनि तत्पदा परती.

—१२६, २९, भीष्मप०

हीही सरस ‘ स्वभावोक्ति ’. इतकेंच कीं सगुणोपासनेकडे लक्ष गे-
ल्यामुळें “ श्यामल ” त्वादि गुणांचें वर्णन आलें आहे आणि तेणेंकरून
“ नीरस स्वभावोक्ती ”चीही छाया वर स्पष्ट पडली आहे.

“ सुंदर तें ध्यान उभा वीटवरी ”

वगैरे तुकोवाचे अभंग आहेत, त्यांच्यामध्ये या प्रकारचा द्विविधही स्वभावोक्तीचा समावेश झालेला आहे. जितकी ह्मणून सगुणोपासनेची सामग्री आहे, तितकी या सदराखाली यावयाची.

आणखीही एक स्वभावोक्तीचें सदर आहे. या स्वभावोक्तींत झालेल्या किंवा होष्यमाण अशा गोष्टीची आठवण वर्तमान काळीं करून देण्याचा प्रसंग असतो. ही स्वभावोक्ति भूत काळाची किंवा भविष्य काळाची सांगड वर्तमान काळाशीं घालते. ही “ कालिक ” स्वभावोक्ति.

“ जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एकमति झालां,

कैसे कपटद्यूतीं चित्तींही न धर्म लंघितां भ्यालां ?

जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी मानिलें मनीं शर्म, ^{२९}

तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता तुझा धर्म ”.

६, ४९, कर्ण०

यांत कृष्णानें झालेल्या गोष्टींची प्रासंगिक आठवण वधाचे समयी कार्णास करून दिली आहे.

“ तातें काथिला आहे दुर्भयव्यूहभेदनोपाय,

शिरतो; भय काय मनीं ? आहेत सहाय-राय-हे पाय;

व्यूहीं शिरेन शरसा, मागें परतेन एक पदही न,

युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न मदहीन. ”

—२९, ३, द्रौण०

पुढें लौकरच होणाऱ्या गोष्टींचें चित्र वरील आर्यांमध्ये अभिमन्यु धर्माच्या पुढें चितारीत आहे. तरी हें उदाहरण शुद्ध नव्हे; कारण दुसऱ्या आर्येंत “ शरसा ” अशी दुसऱ्या अलंकाराचीही सामग्री आहे.

कोणत्याही काव्यामध्ये जितका पंचामृतपणा अधिक, तितका स्वादिष्टपणा अधिक. कवीची हातोटी असते, ती आपल्या काव्यास पंचामृतपणा आणण्यांत असते. जितकी हातोटी अधिक, तितका पंचामृतपणा

अधिक; जितका पंचामृतपणा अधिक, तितका स्वादिष्टपणाही अधिक.

युद्धों अश्वखुरांनीं धूळ उडविली तिनें सकळ भरले,
मुखरुचि न मळो ह्यणवुनि जाणों रक्षावया पुढें सरले,
सर्वत्र चपळ धांवाति अलक, हरिति तरि पुनः पुन्हा येती
श्रमजळविंदु, जयाच्या वदना शोभा मनोहरा देती;
माझ्या तीक्ष्ण शरांहीं ज्याचें खंडूनि कवच वपु भंग
केलें, त्या कृष्णीं हो मन—जैसें लवण सागरीं—मग्न.

—१२९, भीष्मभ०

“सरस स्वभावोक्ति” व “कालिक स्वभावोक्ति ” या दोहोंचाही मि-
लाफ झालेला असल्यामुळे, या आर्यास स्वादिष्टपणा विशेष आला आहे.
दुसरेही अलंकार स्वादिष्टपणा वाढविण्यास सिद्ध आहेतच.

जो म्यां विशिख विखरितां निजविजयसख्या विलोकितां खिन्न,
धांवे मजवरि—जैसा सिंधु करुनि सेतुबंधना भिन्न—
शीघ्र रथावरुनि उडी टाकुनि रथचक्र चक्रपाणि वरी,
धांवे मला वधाया तैसा हरि—करिवधार्थ जेंवि हरि—
पळभरि मनुष्यनाट्यस्मृति न धरुनि शीघ्र जेधवां चाले,
तां प्रतिपदीं जगदुदरपरमेश्वरपदभरें धरा हाले;
पडला गळोनि येतां मजसंमुख उत्तरीय पट वाटे,
दोहीं कटकांसि कृपाकर केशव कोपला निपट वाटे;
म्यां चापपाणिचा खरशरनिकरें ध्वस्त करुनि कवच रणीं,
ताडूनि न्हाणिला प्रभु रक्तें—ज्याच्या सुलीन भव चरणीं;
धांवोनि विजय धरि, परि हरि करि वरि वेग, नावरेचि तया;
तेव्हां मत्प्राण ह्यणति ‘ युष्मत्कृत निधन हित, न जावित या;
जरि विजयपक्षपाती दिसला लोकप्रतीतिनेंचि तदा,
परम अनुग्रह मजवरि हरि करि, जाणें असेंचि सद्धितदा;
भक्तोक्त सत्य व्हाया, धरि करुणासिंधु चक्र कोपनसा;
अंतःसरसा कंटककवचा निंदील कोण हो पनसा ?

माझी गति तोचि असो, जो एवं किंकरासि गौरवितो,
ऐसें यश सुरधेनुक्षीराधिफेनापरीस गौर वितो.

—१४८, भीष्मभ०

या आर्यांमध्ये द्विविधही स्वभावोक्तिच नव्हे, तर इतरही अलंकार पदो-
पदीं चमकत आहेत; आणि ह्यूनच या आर्या जितक्या चाखाव्या, तित-
का रस अधिक सुटतो. असल्या आर्यांमध्ये मुख्य रस भाक्ती असून, वीर-
रस भक्तिरसास अंगभूत समजावा.

भक्तिरसाच्या खालची पायरी वीर रसाची.

कर्ण ह्यणे—“ शल्या गति भीष्माची शत्रुंनीं तसी केली;
गुरुहि अधमें वधिला, विजयश्री वोढुनी बळें नेली;
कळलें यावरुनि मला कीं होणारापुढें न बळ चाले,
विश्वख्यात पितामहगुरु पुरुषव्याघ्र मृत्युवश झाले;
परि मी चित्तीं निर्भय युद्धोत्सुक सिद्ध जाहलों आहे,
पाहें उत्साह जगीं, निस्तुळ माझेचि धैर्य बापा हें”.

—७, ५५, कर्ण०

या आर्यातील वीर रस सामान्य नव्हे; इतकेंच कीं दुसरेही अलंकार
संनिहित आहेत.

येतील कृष्ण दोघे मज एकावरि जगांत मी धन्य,
लोकत्रयीं सुजन्मा मत्सम माझ्या मते नसे अन्य”.

—३३, २७, कर्ण०

‘ते मारितील मज कीं त्यांला मारीन मी, स्वबळ जाणें;
कृष्णांला कर्ण न भी, तनु टाकुनि एकदा असे जाणें”.

—३३, २७, कर्ण०

तेहतिसाव्या आर्येंत वीर रसाची अगदीं कमाल आहे. आर्या तर
अगदीं सरळ व साधी, पण वीर रसाची तर कमाल.

या दोन्ही मूर्धाभिषिक्त रसांची देशी काव्यांमध्ये रेलचेल झालेली
असते. संस्कृत कवींमध्ये भक्तिरसाचा, तर स्पष्ट अभाव; कारण नाटका-

(९)

दिकांत आठच रस मानलेले असून, नवरसांमध्ये हालचाल बंद करून डोळे मिटविणाऱ्या “शांत ” रसास मात्र स्थळ मिळाले आहे. तर मग प्रवृत्ति कायम करूनही सदतीची दिशा स्पष्ट दाखविणाऱ्या भाक्तिरसास संस्कृत सारस्वतांत स्थळ कोठून व कसे मिळणार? जातिभेदापलीकडे संस्कृत कवींची दृष्टि गेलेली नाही, तर त्यांस कसचा देव आणि कसची भक्ति? हो. दुकूल जातिभेदाच्या पलीकडील आहे, अलीकडील नव्हे. शस्त्राचा खणखणाट ऐकून संस्कृत कवींमध्ये एकट्या भवभूतीचे मात्र वाहू स्फुरण पावणारे दिसतात. जसा महावीराच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांत तसा उत्तररामाच्या पांचव्या अंकात भवभूतीने वीररस सुरेख बांधला आहे. वाकीचे संस्कृत कवि जात्याच स्त्रीलंपट. त्यांस स्त्रीमुखापलीकडे दुसरा चंद्र नाही व स्त्रीकरापुढे दुसरें कमळ नाही. संस्कृत कवि स्त्रीला इतके लुब्ध झालेले आहेत की “शृंगार ” रस त्यांनी मूर्धाभिषिक्त ठरवून, त्यासच “ शुचि ”= शुचिर्भूत आणि “ उज्ज्वल ”=तेजस्वी, असें ह्मणण्याची वहिवाट पाडली आहे. देवाची आठवण पदोपदी ठेवू सांगणाऱ्या आणि पुरुषपणा वळकट करणाऱ्या देशी सारस्वतावर पाण्याची मुसळधार चालवून देशाचा व देशी भाषेचा द्वेष करणारी “ आजची ” सुधारकचमू वायकांच्या तोंडाचें व हाताचें दीर्घधान करण्याचा उपदेश अर्भकांवरही ठसवू पहाणाऱ्या संस्कृत सारस्वतास मात्र हातीं धरते आणि आमच्या लोकांचा शुचिर्भूतपणा व तेज वाढविण्याचा भयंकर आव वालिते ! फण कांटे पेरून गहू पिकणे नाहीत व गहू पेरल्यास कांटे पायास लागणें नाहीत.

आतां पहिल्यानें “ शृंगारा ” कडे वळूं.

अशी ते बुझावुनि रंभोरु हातें, तिच्या धूतसे हो मुखांभोरुहातें;

उटी लावुनी वांटिल्या केशरा जी, स्वहस्तांबुर्जे विचरी केशराजी-३४

पतीनें अळंकारितां फार साजे, सखीचे करीं पाहते आरसा जे;

गमे कीं स्वसौंदर्यसमि न साहे, प्रिया प्रीतिनें वाटवी मानसा हे

—३८, भामावि०

दोन्ही श्लोकांमधील शृंगार शुद्ध नाही; कारण दुसरेही अलंकार आले आहेत.

चहुंकडूनिहि आनन शोभलें, पदक खालुनि शोभतसे भलें,
श्रवणिचे नग शोभति दोंकडे, वरुनि चांचर केशहि वांकुडे.

—रुक्मिणवि०

हे शुद्ध शृंगाराचें उदाहरण.

शृंगाररस अंगभूत असून, मुख्यरस भक्ति, असेही प्रसंग येतात. असल्या प्रसंगाचें खालील उदाहरण सुरेख—

“सुललितगमनें रासक्रीडेनें हृदयमोहनें हसितें
अवलोकनेंहि कामोद्भवहेतुप्रेमरसभरोल्लसितें
बहु मान पावल्या ज्या, झाल्या अत्युत्कटें मदे अंधा,
नेणाति कामविहाराविण ज्या परमार्थवस्तुच्या गंधा,
मदनमहोत्सवदायकनायकविरहांत गणिति तनु कारा,
भ्रंता तदेकचित्ता प्रभुचरिताच्याचि करिति अनुकारा;
त्यजिला पतिव्रतापथ, धरिला ज्यांहीं प्रसिध्द पथ उलटा/
तरि पावल्या जयाचें योगिदुराप स्वरूप त्या कुलटा;
त्या भगवंतीं माझी रति अतिशय बैसली सदा राहो,
साहो क्षणहि न विरह, श्री जैसी श्रीनिवासदारा हो.”

—१६३, भीष्मभ०

जसा वीर रस चाखणारास तसा शृंगार रस चाखणारास प्रसंगीं करुण रस चाखावा लागतो. या करुण रसाकडे आतां दृष्टि पोंचवूं.

“कुंतीस काय सांगूं ? कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ?
दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन;
हा वत्सा रत्ताक्षा ! झाले त्वत्सुगुण आजि घातकासे;

सं. भा. ११)

वा वाहिले पैंलंचे तुजला हाणावयासि हात कसे ? ”

—३३, ७, द्रोणप०

“ हा सीते ! हा सीते ! अससिल अद्यापि तूं कसी सासू ?
ऐकुनि या वार्तेतें प्रियसाखि वांचेल ती कसी सासू ” ?

—८१, ११, वनप०

वियोगाचेही प्रसंगीं करुण रसाची पराकाष्ठा शक्य आहे. खालील मोरोपंती आर्यांमध्ये करुण रसाचा पाक अति उत्तम उतरला आहे—

जाय, पुन्हा नळ परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो,
सांरु नळ ह्मणे—“ देवा, हे वामाक्षी सती सुखा लाहो;
जाय पुढें, ये मागें परतोनि सर्वेचि, जेंवि दोला हो,
तो लाहो भेटीचा घे कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो;
“ विश्वंभरे क्षमे, ह्या साध्वीला रक्ष, म्यां निराविली हो;
सर्वेसहे, तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिराविली हो;
बापा सतीव्रता, हे तुज बहु जपली न जीवितासि सती,
तूंहि हिला बहु जप गा; त्वां त्याजिल्या न स्त्रिया बऱ्या दिसती.

—१२०, ४, वनप०

या आर्यांमधील अलंकार जरी साधेच आहेत, तरी ते करुण रसाचा रमणीयपणा वाढवीत आहेत. ही “पंतां”स विशेष साधलेली खुबी पुष्कळ प्रसंगीं “पंतां”च्या काव्यांचा स्वाद घेणारांच्या लक्षांत सहज येण्याजोगी आहे.

वीर रसाच्या साक्षात्कारानें जो वीर नसेल त्याच्या आंगीं “ भयानक ” खेळू लागतो.

“ आज्ञा नसतां आलों, रागें न भरेल काय हो तात ?

रोमांच धर्म कंप प्रगट व्यापूनि काय होतात.

—४६, ३, विराट०

लंकर पहाते क्षणींच पूर्वी उतास आलेला सगळा वीर रस आटून उत्तराची अशी स्थिती झाली.

“ दुर्योधन दुःशासनकर्ण कृप द्रौणि भीष्म ज्या कटकीं,
त्यांत मरेनचि शिरतां; कांध्यावरि घालितां चिरे पटकीं.”

—४१, ६, विरा०

या उदाहरणांत दुसऱ्या अलंकाराचें साहाय्य मिळाल्यामुळें, भयानक विशेष चमकविणारा झाला आहे.

आतां अद्भुत, हास्य आणि वत्सल या तीन रसांकडे दृष्टि देऊं.

अंध ह्यणे—‘ रे संजय, हें त्या पौत्रासि वर्ष सोळावें;
लोळावें मांडीवरि, तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें ’ ?

—८५, ६, द्रोणप०

ऐसें वदे कवच दे त्या श्रितकुशलावहास ल्यायालां;
तद्धारणीं चुके तो, कन्या पाह्नि हांसल्या याला.

—२८, ३, विराट०

“ शिशु पाळण्यांत घालुनि हालवितां निजवितां सुखें “ जो जो ”—
धात्री म्हणति सखीला—“ अमृतरसाचि तो निघे मुखें जो जो.”

—३, १०, आदि०

याप्रमाणें भक्ति, वीर, शृंगार, करुण, भयानक, अद्भुत, हास्य, वत्सल, हे आठ रस झाले. रौद्र आणि वीभत्स हे दोन रस संस्कृत आलंकारिक अधिक मानितात. पण रौद्र व वीभत्स हे अनुक्रमें वीराचे व भयानकाचे किंवा करुणाचे भेद असल्यामुळें, त्यांचा यथें स्वतंत्र उल्लेख करित नाहीं. शांत रसाचा भक्तिरसांत अंतर्भाव होतो.

“ सरस स्वभावोक्ती ”स संस्कृतांत “ रसध्वनि ” व “ कालिक स्वभावोक्ती ”स “ भाविक ” ह्यणतात. “ नीरस ” स्वभावोक्ति मात्र संस्कृत आलंकारिकांनीं “ स्वभावोक्ति ” नांवानें नांवाजविली आहे.

वक्रोक्ताचे “ पर्यायोक्त, समासोक्ति ” व “ अतिशयोक्त ” असे तीन भेद होतात.

“ केलेंचि धन्य दर्शनदानें येऊनि कानना मातें;
अजि देवेश, निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें ”

—५५, १३, वनप०

उजू व सरळ वर्णन न करितां पर्यायानें वर्णन करणें, हें पर्यायोक्ताचें लक्षण. “ सूर्य उगवला ” असें न ह्मणतां “ त्रिभुवनास प्रकाश देणारा उगवला ” असें ह्मटलें कीं पर्यायोक्त झालें. “ आपलें रूप पाहिलें, आतां नांव ऐकूं द्या ” हें संक्षिप्त तत्त्व, सावित्री यमास वरील पर्यायोक्ताच्या द्वारें कळवीत आहे. “ गंगा ” असें न ह्मणतां “ जें पाप ताप वारी वारी, विश्वेश्वरासही तर्पी ” असें ह्मटलें ह्मणजे सुरेख पर्यायोक्त झालें. “ शिव ” असें न ह्मणतां “ ज्यानें विलया नेली स्मरतनु ” असें ह्मटलें ह्मणजे शुद्ध पर्यायोक्त झालें. “ ज्यानें विलया नेली स्मरतनु ” यास “ जशि दीपकप्रभा वातें ” हें जोडल्यास, पर्यायोक्तास उपमा मिळाली आणि दुधांत साखर पडली. “ विष्णु ” किंवा “ कृष्ण ” असें न ह्मणतां “ ज्याच्या सुलीन भव चरणीं ” असें ह्मटल्यास, शुद्ध पर्यायोक्त. “ अभिमन्यु ” न ह्मणतां “ सरोजनाभाचा भाचा ” ह्मणणें हा पर्यायोक्ताचाच प्रकार.

मातेचें मन असतां संसारीं सुत उदास कळकळतें,
गंगेच्या वात्सल्यावरुनि असें मज बुधा सकळ कळतें.

—५७, भीष्मभ०

ही भीष्मोक्तिही पर्यायोक्ताचाच प्रकार. “ संसारीं उदास होऊन आपल्या आईस वाईट वाटेल असें न वागणें ” असें सरळ न सांगतां भीष्म साक्षात् आपलें व आपल्या आईचें उदाहरण देऊन “ पर्याया ”ने

धर्मास कळवीत आहे. इतकेंच कीं या पर्यायोक्तांत अर्थातरन्यासाची थोडी छटा मारत आहे.

अप्रस्तुत वृत्ताचें वर्णन करून त्या वर्णनाच्या योगानें प्रस्तुत वृत्ताचा बोध करून देणें, हा “ पर्यायो ” क्ताचा दुसरा प्रकार. यास “ अन्यो-
क्ति ” ह्मणतात.

मधुपासि बहु प्रिय जो आत्मप्राणव्रजासम स्तवक,
सकलरसिकप्रिया त्या न हुंकोनिहि पाहती समस्त वक.

—२८, १२, वनप०

ती सुमति ह्मणे—“ ताता, न त्यजुनि पयोधिला नदी परते,
न पतंगचित्तवृत्ति क्षणही रत्नीं त्यजुनि दीप रते ”.

—२२, १३, वनप०

शशमंडळींत कोल्हा ह्मणतो—“ मी सिंह ”—वल्गना करितो,
जोंवरि न पाहिला गजमुक्ताफळकवळभक्षिता हरि तो.

—१२, २७, कर्ण०

“ रामास प्रिय झालेला अंगद शिष्टाई करण्यासाठीं येऊन उपदेश करीत होता तो राक्षसांस आवडला नाही ” या प्रस्तुत वृत्ताचा बोध “ म-
धुप, स्तवक, वक ” या तीन अप्रस्तुत पदार्थांचें वर्णन २८ आयेंत करून कवीनें केला आहे. “ सत्यवानास तू वरुं नकोस, दुसऱ्या कोणास वर ” असें बाप ह्मणूं लागला, तेव्हां सावित्रीनें दिलेला जबाब २२ व्या आयेंत आहे. “ पयोधि ” व “ दीप ” या दोन अप्रस्तुत पदार्थांपासून सत्य वानाचा बोध होऊन, “ नदी ” व “ पतंगचित्तवृत्ति ” या पदार्थांपासून सावित्रीचा बोध होतो, आणि “ रत्न ” या अप्रस्तुत पदार्थांपासून प्रस्तुत पत्यंतराचा बोध होतो. १२ व्या आयेंत शल्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें “ शश ” ह्मणजे कौरव, “ कोल्हा ” ह्मणजे कर्ण, आणि “ सिंह ” ह्मणजे अर्जुन.

“ पर्यायोक्ता ”चा आणखीं तिसराही प्रकार आहे, त्यास “ अर्थांतर-
न्यास ” ह्मणतात. विशिष्ट गोष्ट दाखल करून, तीस बळकटी आण-
ण्यासाठीं ह्मणून सामान्यही दाखल केलें ह्मणजे “ अर्थांतरन्यास ” झाला.
वदुनि असें, मान्य करी धर्मवचन सबहुमान सत्वर तें;
गुरुकार्यासचि कविचें, निजकार्या न बहु मानस त्वरतें.

—२५, ११, द्रोणप०

सात्यकीनें धर्माच्या वचनास मान दिला तें ठीकच केलें, हें “ स्वका-
र्यास बाजूस ठेवून चांगले लोक वयोवृद्धाचें कार्य पहिल्यानें करितात ”
असा सामान्य नियम दाखल करून कवि वाचकास पर्यायानें कळवीत
आहे. या अलंकारांत “ झालें किंवा केलें, व्हावें किंवा करावें, तेंच
ठीक ” असें साक्षात् प्रतिपादलेलें किंवा ध्वनित केलेलें असतें.

संरक्षिली वनीं मधु पाजुनि मातेविना शकुंतांनीं;
असतां विधिकवच, नव्हे काळाच्याही विनाश कुंतांनीं.

—३३, ११, आदि०

हा अर्थांतरन्यासही सुरेख आहे; इतकेंच कीं दुसऱ्याही अलंकाराची
ह्मणजे समासोक्तीची छटा याच्यामध्ये मारत आहे.

“ पर्यायोक्तां ”त जसा विस्तार असतो, तसा समासोक्तींत “ समास ”
ह्मणजे संक्षेप असतो. अचेतनावर चेतनासच योग्य अशा क्रियेचा आरोप
करण्यांत येऊन, त्या आरोपाचें पर्यवसान एखाद्या रसांत झालें, ह्मणजे
“ समासोक्ति ” झाली.

रमले मुहूर्तपरिमित निद्रेसीं, सर्व जीव विश्रमले.

—७७, २०, द्रोणप०

मग भगवान् विधु उगवे पळवी देवूनि कांप तिमिरासी;

पहिल्या अर्धांत अचेतन निद्रेवर रममाण झाल्याचा आरोप केला आहे,
तो असल्या स्थळीं स्त्रीसच योग्य आहे. या आरोपाचें पर्यवसान श्रृंगारांत

होते. “निद्रा” ही जशी काय एखादी विसावा देणारी स्त्रीच, असा निद्रेवर झालेला स्त्रीत्वाचा आरोप स्पष्ट शब्दांनी दाखविलेला नसल्यामुळे, ही “समासोक्ति” झाली. “रमणे” या क्रियेप्रमाणे “निद्रा” शब्दाचे स्त्रीलिंग ही “समासोक्ति”ची कल्पना झटकन लक्षांत आणून देण्याच्या उपयोगी पडत आहे. दुसऱ्या अर्थात “विधु” शब्दाच्या पुल्लिंगाचा व “कांप देपून पळविणे” या क्रियेचाही तसाच उपयोग होत आहे. इतकेंच की या स्थळी पर्यवसान वीररसांत आहे, शृंगार रसांत नाही.

“बहु दुःख दे त्यजुनि मज आपण वरिली तुझ्या चिता तातें.”

—८१, १०, वनप०

“चिता वरिली” ह्याणजे “सवत केली” असा अर्थ ध्वनित होतो; कारण “चिता” शब्द स्त्रीलिंगी असून “वरण्याची क्रिया” मुख्यत्वे करून स्त्रीलाच उद्देशून असते. या स्थळी पर्यवसान करुणा रसांत आहे.

धांवुनि गळांचि पडली होती जी राज्यभू, तिला भरत
शिडकारुनि निघे कीं रामपदप्राज्यभूतिलाभरत.

—८४, १०, वनप०९

इतकेंच की या स्थळी पर्यवसान भक्ति रसांत असून, शृंगार रस आहे तो भक्तिरसास अधिक खमंगपणा आणणारा आहे.

कलि दमयंतीप्रेमा हे दोघे वोढिती नळाला हो;
प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें, देह त्या खळाला हो.

—१२१, ४, वनप०

ही आर्याही समासोक्तीचेंच सुरेख उदाहरण. इतकेंच की पर्यवसान रसांत नाही. “प्रेमा” मोठा भाग्यशाली की “निधान होतें तें त्याच्या हातीं लागून, कोरडी माती राहिली ती दुष्ट कलीस मिळाली”—असें या आर्येचें पर्यवसान आहे.

येथवर अलंकार दिले आहेत, ते काव्याचे आत्मभूत होत. जर हे नाहीत, तर काव्यपणाच नाही. तेव्हां “अलंकार” शब्दापेक्षा “अलंकार्य” असाच शब्द यांस अधिक शोभेल. कवीची हातोटी या अलंकार्यांचा प्रसंगोचित मिलाफ करून प्रयोग करण्यांत असते. काव्याचा मनोहरपणा या “अलंकार्या”मध्येच वास करित असतो. जर आत्मा नाही, तर देह व्यर्थ; जर हे “अलंकार्य” नाहीत, तर पोकळ वागजाळही फुकट. याच्यापुढे जे “अलंकार” येतील, त्यांसच “अलंकार” शब्द साजतो; कारण या आत्मरूपी “अलंकार्या”स ते “अलंकार” अलंकारतात. पुढील सगळे अलंकार “अतिशयोक्ता” चे पोटभेद समजावे.

दुधांत गोडी आहेच; तरी साखर घातल्याने गोडी वाढते. गुळांत गोडी आहेच, चिंचेंतही एका प्रकारची गोडी आहेच, मिठांतही तशीच आहे; तरी पंचामृताचा स्वाद विशेष असतो. “स्वभावोक्ति, पर्यायोक्त” व “समासोक्ति” या अलंकार्यांमध्ये जसा विविध शाकमांसादिक पदार्थांमध्ये तसा—मुळचाच स्वाद आहे. जसा स्वैपाकवरांत येऊन पडलेल्या शाकांचा व नानाप्रकारच्या मांसाचा, तसाच या अलंकार्यांचा स्वाद वाढविणारा “मसाला” सिद्ध आहे. हा मसाला “अतिशयोक्त” होय. “तोंड उजळ आहे” असें हटलें हणजे साधें वर्णन झालें. पण “तोंड चंद्रासारखें उजळ” असें हटलें हणजे भाषेत थोडासा मसाला पडला. सृष्टींत अनेक पदार्थांमध्ये जें साधर्म्य दृष्टोत्पत्तीस येतें, तेंच “अतिशयोक्ता” चा पाया होय. “तोंड चंद्रासारखें उजळ” हटल्यास अगदीं साधें “अतिशयोक्त” झालें, कारण त्यांत फाजिलपणाचा गंधही नाही—जसा उजळपणा चंद्रांत आहे, तसा तोंडांतही आहे. “अर्जुन सिंहासारखा शूर” हेही उदाहरण वरच्या उदाहरणाच्या तोडीचे. “हे तोंड जणुं काय चंद्र” असें म्हटल्यास वर्णनांत थोडा फाजिलपणा

झळकतो. “ हें तोंड चंद्र आहे ” असें ह्मटल्यास पूर्वीच्या वर्णनांतील संदिग्धपणा जाऊन, निश्चितपणा येतो व त्यामुळें फाजिलपणाचा अंश थोडा वाढतो. मसाला थोडा जास्त पडल्यास पदार्थाचा रुचकरपणा विघडतोच असें नाही. “ तोंड चंद्रासारखें उजळ ” ह्मटल्यास तोंडास वेताचा “ अतिशय ” (=खमंगपणा आणणारा मसाला) मिळाला. “ हें तोंड जणुं काय चंद्र ” किंवा “ हें तोंड चंद्र आहे ” असें ह्मटल्यास मसाला निःसंशय थोडा जास्त पडला. तरी रुचकरपणांत सांगण्यासारखा विघाड झाला नाही. इतकेंच नाही, तर प्रसंगीं मसाला थोडा जास्त पडल्यास पदार्थाचा रुचकरपणा वाढून बहार होऊन जाते. पण “ हें तोंड नव्हे, तर चंद्रच ” असें ह्मटल्यास किंवा “ हे पहा कसे चंद्राच्या चौतर्फी चकोर घिरव्या घालित आहेत ” असें तोंडाचें वर्णन केल्यास फाजिलपणाची कमाल झाली. मसालाच मसाला झाल्यानें जसा पदार्थाचा वीट येतो, तसा फाजिलपणाच फाजिलपणा माजल्यानें काव्याचाही वीट येतो.

१ उपमा “ प्रत्यक्ष ” किंवा सुप्त असलेले अलंकार.

१—अगदीं साध्या साधर्म्यास “ उपमा ” ह्मणतात. “ तोंड ” हें उपमेय, “ चंद्र ” हें उपमान, “ सारखें ” हा उपमावाचक शब्द, “ उजळ ” हा साधारण धर्म. या चान्ही गोष्टी हजर असल्यास उपमा “ पूर्ण ” झाली. कांहीं गोष्टींचा लोप झाला असल्यास उपमा लुप्त झाली. याप्रमाणें “ पूर्णोपमा ” व “ लुप्तोपमा ” असे दोन उपमेचे मुख्य भेद झाले.

खळवळ पळ पळ पाहत चित्र तसा कार्मुकी शरी राहे

निश्चळ जिष्णु हरिदि, मग देखति बाणाचिता शरीरा हे

मग काळानळदंडप्रतिम शरातें स्तनांतरीं ओपी;
कर्णाच्या रक्तातें कोपी काळाहिपाळसा तो पी ”.

—२०, अ० ४८, कर्ण०

इतकेंच कीं पहिल्या आर्येंत “ साधारण धर्म ” आहे तो “ निश्चळ ” असा “ गुण ” रूपी आहे आणि दुसऱ्या आर्येंत “ पी ” असा “ क्रिया ”-रूपी आहे. दुसऱ्या आर्येंच्या पहिल्या अर्धांत “ उपमा ” एकाच सामासिक पदांत असून, “ भयंकर ” किंवा “ अनिवार्य ” या साधारण धर्माचा लोप झाला आहे, ह्मणून ही ‘लुप्तोपमा.’ कधीं कधीं उपमेंत विंब-प्रतिविंबभाव झळकतो.

भुधितार्जुनमार्गणगण त्या संशप्तकवळा शरव्या पी;
निकट असो, दूर वसो—रविकरसा अभिमुखा शर व्यापी ”.

—३५, अ० ११, कर्णप०

या आर्येंत अर्जुन “ विंब ” असून “ रवि हा त्याचें “ प्रतिविंब ” समजावें.

दोन निरनिराळीं वाक्यें उपमावाचक शब्दानें जोडलेलीं असलीं, ह्मणजे “ वाक्योपमा ”. दोन वाक्यांपैकीं एक उपमेय वाक्य असून दुसऱें उपमानवाक्य असतें; आणि दोन्ही वाक्यांमध्ये विंबप्रतिविंबभाव असतो.

मदमत्त मतंगज कीं मदीं जैसा समीर कदलीतें,
कुरुगुरु तसें करी; तें परिसा कटकें सकंप वदलीं तें.

—१०५, द्रोणप०

द्रोणानीकीं केला—शरवृष्टि करुनि—घोळ वीरानें;
लोळविलीं रथवृंदें बहु, जैसीं वात लोळवी रानें

—११३, अ० १ द्रोणप०

या दोन्ही आर्यांमध्ये वाक्यार्थोपमा आहे. पहिल्या आर्येंत “ कुरु-गुरु ” व “ कटकें ” हीं विंबस्थानापन्न असून, “ मतंगज ” किंवा “ स-

मीर ” व “ कदली ” हीं प्रतिबिंबस्थानापन्न होत. दुसऱ्या आर्येंत “ वीर ” व रथवृंदें ” हीं विंबस्थानापन्न असून “ वात ” व “ रानें ” हीं प्रतिबिंबस्थानापन्न होत. जसें पहिल्या आर्येंत “ मदीं ” व “ तसें करी ” असें, तसेंच दुसऱ्या आर्येंत “ लोळवी ” व “ लौळविलीं ” असें एकाच धर्माचें पुनः अभिधान झालें आहे. याप्रमाणें एका धर्माचें त्याच शब्दानें किंवा शब्दांतरानें अभिधान झालेलें असलें, ह्मणजे “ वस्तुप्रतिवस्तुभाव ” ह्मणतात.

जशि अब्जिनी प्रमुदिता उदिताकार्तिं विलीकितां होती,

तशि हर्षली अयोध्या पाहुनि रघुवंशभूषणा हो ती. ७

—१४७, १२ वनप०

हें वस्तुप्रतिवस्तुभावाचें अत्युत्तम उदाहरण; कारण साधारण धर्म जरी एकच आहे, तरी तद्वाचक शब्द “ प्रमुदिता होती ” व “ हर्षली ” असे अगदीं भिन्न भिन्न आहेत.

पूर्वीच्या दोन आर्यांमध्ये वीर रस अलंकार्य, असून रामोपाख्यानांतील आर्येंत समासोक्ति अलंकार्य समजावी; कारण “ राम ” व “ अयोध्या ” या दोहोंमध्ये नायकनायिकाभाव उघड आहे.

“ हर्षवितो मज पुत्राहुनि, नव्हे हा कुमार सामान्य;

धन्या सती सुभद्रा, नंदन जीचा कुमारसा मान्य.”

—५९, ३, द्रोणप०

यांत “ नंदन ”—उपमेय, “ कुमार ”—उपमान, “ सा ” उपमावाचक शब्द, “ मान्य ”—(गुणरूपी) साधारण धर्म. या आर्येंतही वीररस अलंकार्य. हा उपमालंकार आणखीं एक उपमालंकार ध्वनित करित आहे. जर अभिमन्यु कार्तिकस्वामीसारखा झाला, तर “ सती सुभद्रा ” सहज पार्वतीसारखी झाली. याप्रमाणें उपमा ध्वनित असली, ह्मणजे “ उपमाध्वनि झाला.”

तें सत्यलोकतुल्याचि आश्रमपद, ज्यांत अण्वघ न साच;
तेथील तापस शिखीचातकसे, त्यांत कण्व घनसाच.

६, ११, आदिप०

पहिल्या पंक्तींत पूर्णोपमा; कारण “सत्यलोक” — उपमान, “तु-
ल्य” — उपमावाचक शब्द, “आश्रमपद” — उपमेय, “ज्यांत अण्वघ
न साच” — हा वाक्यरूपी साधारण धर्म. दुसऱ्या पंक्तींत लुप्तोपमा;
कारण उपमेय, उपमान व उपमावाचक शब्द हजर असून साधारण धर्म
अध्याहृत आहे. “कण्व” मेघासारखा, कारण (विद्यादान करणारा)
“तापस” मोरांसारखे किंवा चातकासारखे कारण (विद्येची वृष्टि होतांच
आनंदानें नाचणारे किंवा विद्या घेण्यासाठीं आ करून बसलेले). यांत
“नीरस स्वभावोक्ति” अलंकार्य समजावी, दुसऱ्या अर्थांत “कण्व”
हा “ब्रह्मदेवासारखा” असा “उपमाध्वनि” आहे, कारण पहिल्या अर्थांत
“सत्यलोका” चा उल्लेख उघड झालेला आहे.

एकच पदार्थ उपमान व उपमेय झालेला असला ह्मणजे “अनन्वय.”

यासम हाचि धनुर्धर ह्मणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना

—५९, अ० ४० कर्ण०

या अर्थांत अर्जुन “उपमेय” असून अर्जुनच “उपमान” असल्यामुळें
“अनन्वय”. “धनुर्धर” हा गुण “साधारण धर्म.”

“हें तोंड जणुं काय चंद्र” हा उत्प्रेक्षालंकार झाला. अप्रकृताचा
धर्म प्रकृतावर अनिश्चितपणानें आरोपित केलेला असला, ह्मणजे “उत्प्रे-
क्षा” झाली.

शतयोजन आयत दशयोजन विस्तीर्ण सेतु शंकेतें

दे, गेल्या बुडवाया कोपाकुळभूमिबाहु लंकेतें;

किंवा तो कपिकटकोत्तरासिंधूद्रत बुभुक्षु कालाहि

दूर पसरला खाया रात्रिचरा क्षुद्रबेडकालाही;

रामजयश्रीलम्बी लंका घाली सुनील पाटावें
 सेनावन्हाडिणीला पायघडी, कां असें न वाटावें;
 बहुधा तुच्छ जलधितृण चाटायचा धरूनियां वीट
 गेला प्रभुप्रतापासितपथ रक्षोटवीकडे नीट;
 कीं पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रडत वाटे
 आली जी लंकाश्री, तीचा तो सांजनाश्रुपथ वाटे;
 कीं रचिलें स्वापयशें शोकानळदग्ध सागरोराचि तें;
 सूचविले तर्क असे त्या सेतुवरें महासुधीरचितें.

—१५, १२, वनप०

पहिल्या आर्येंत समासोक्ति, दुसरींत वीर रसाची छटा, तिसरींत समा-
 सोक्ति व शृंगार, चवथींत समासोक्ति व वीररसाची कमाल, पांचवींत व
 सहावींत करुणरस, असे अनुक्रमें सहा “ अलंकार्य ” समजावे व अलंकार
 “ उत्प्रेक्षा ” प्रकृत सेतूवर बाहुत्व, अहित्व, पायघडीत्व, कृष्णवर्मत्व (अ-
 म्भित्व) सांजनाश्रुपथत्व, ऊरत्व असें सहा अप्रकृत आरोप अनिश्चितपणाने
 केले आहेत.

वाटे पुढें पळे तो ह्रीसंगविरक्तधी कुमारमणी,
 पुत्रस्नेहें धांवे त्या मार्गें शंभुची उमारमणी.

—६३, ३, विराट०

उत्तर पळत सुटलेला असून, त्याच्या पाठीं बृहन्नडा लागलेली लोक
 पहात आणि आहेत वरील सुरेख तर्क चालवीत आहेत. हींत अलंकार्य
 वीर रस असून, वत्सल रस ध्वनित करणाऱ्या उत्प्रेक्षेनें हीस विशेष खम-
 गपणा आणिला आहे.

वृषपर्व्यास म्हणे कवि—“ मी विप्रचि कीं अविप्र ? तत्तनया
 पीडावी ? हरिसि हंसाति वाटे सोडुनि अवि प्रमत्त नया ”

—३७, १०, आदिप०

यांत प्रस्तुत “ पीडणें ” क्रियेवर अप्रस्तुत “हंसणें” या क्रियेचा अनि-
श्रितपणें आरोप केला आहे.

हीं दोन्ही स्वरूपोत्प्रेक्षेचीं उदाहरणें. अहेतूवर हेतूचा किंवा अफला-
वर फलत्वाचा आरोप असल्यास अनुक्रमें “ हेतूत्प्रेक्षा ” व “ फलोत्प्रेक्षा ”
होतात.

स्मरतां प्रियसुतगति रवि होवुनियां म्लान सागरीं बुडतो;
उडगण तयासि म्हणती, पडतां जळबिंदुवृंद जो उडतो.

—३२, १९ कण०

त्याच्या मुलाची जी दुर्दशा झाली तिचें स्मरण हें रवीच्या नित्यनेमानें
संध्याकाळीं निस्तेज होऊन बुडण्याचें कारण नसतांही कारणत्वानें वर्णन
केलें आहे, ह्मणून ही “ हेतूत्प्रेक्षा. ” “ हेतु ”=कारण. या उत्प्रेक्षेंत
“ गमे, वाटे ” किंवा असलाच दुसरा उत्प्रेक्षेचा वाचक शब्द नसल्या-
मुळे ही “ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ” ही होते.

तेव्हां धर्म खवळला सोडी अत्युग्र बाण, तो यातें
भेदुनि महींतही शिरे प्याया पाताळसिंधुतोयातें.

— १९, १० कण०

बाण पृथ्वींत शिरला, तो पाताळगंगेचें पाणी पिण्यासाठीं शिरलेला
नव्हे. तेव्हां “ पाणी पिणें ” हें बाणाच्या पृथ्वीमध्ये शिरण्याचें “ फ-
ल ” नसतांही “ फल ” कल्पिलें गेल्यामुळे, ही “ फलोत्प्रेक्षा ” झाली.
“ जसा काय ” वगैरे उत्प्रेक्षावाचक शब्द नसल्यामुळे, हीही “ प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा ” समजावी.

“ हें तोंड चंद्र आहे ” असें हाटलें कीं “ रूपक ” झालें.

“ भ्रूधनु वोढुनि, कळलाविषदिग्ध कटाक्षशर वरारोहे
सोढुनि, लुटीं तपोधन, सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे.

—२०, ११, आदि०

या आयेंत शृंगार रस “ अलंकार्य ” आणि “ रूपक ” अलंकार.

“ तपोधन ” हा रूपक समास—“ तप ” हेंच “ धन; ” “ धना-
सारखें तप ” या प्रकारचा “ उपमित समास ” नव्हे. उपमेंत उपमेय
मुख्य असून, उपमानाकडे गौणत्व असतें. पण रूपकांत उपमान मुख्य
आणि उपमेय गौण, अशी स्थिति असते. “ लुटीं ” या धर्माचा मुख्य-
त्वे अन्वय “ धन ” या पदार्थां लागतो “ तप ” या पदार्थां लागत नाहीं.
हणून “ धन ” पदाकडे मुख्यपणा राहेल, अशा प्रकारानें समास सोड-
वायाचा. हा प्रकार रूपकसमासानें साधतो, उपमित समासानें सा-
धत नाहीं,

खळ मूषक लंकातृणराशिस्थ स्वकुळ सर्व चाटून
तो खाववावया ने त्या साध्वीवर्तिलागें दाटून.

—४६, ११, वनप०

हीं दोन्ही उदाहरणें “ सांग ” रूपकाचीं. अनेक सापेक्ष रूपकें
अय्यवासारखीं असून तीं सगळीं मिळून एक अवयवी कल्पिला गेला,
हणजे रूपक “ सांग ” झालें.

तो भीमसेन चित्ती अतिदुःसहकोपपावकें कढला,
उदयगिरिशिरीं रविसा भासे मत्तद्विपोत्तमीं चढला.

—१८, ८ कर्णप०

पहिल्या पंक्तीत “ निरंग ” रूपक; कारण एकटें आहे, त्यास अंगें
नाहींत.

दोन रूपकें परस्पर सापेक्ष असून, कवीची रूप्य व रूपक यांच्या सा-
म्याकडे दृष्टि पोंचलेली नसली, हणजे “ परंपरित ” रूपक झालें.

वंदुनि पुत्रसुहृजनशोकनटाच्या मनोज्ञ आजि राया
धृतराष्ट्रासि, म्हणे “ मी संजय, व्हा सावधान आजि राया ”

—५, १ कर्ण०

जसे "शोक" व "नट" यांच्यामध्ये सांगण्यासारखे साधर्म्य नाही, तसे "धृतराष्ट्र" व "अजिर" यांच्यामध्येही सांगण्यासारखे साधर्म्य नाही. ही दोन्ही रूपके केवळ परस्परावर अवलंबून आहेत.

हांसुनि तीहि ह्यणे—“ हो प्रार्थावें प्रणतपारिजातातें ;
देवा स्वयें वहावें या निजकारुण्यवारिजा तातें. ”

—३९, ११, आदिप०

“शकुंतला” ही “कमळ” व हे “कमळ” वाढलेले कारुण्य-रूपी “पाण्यांत”. हे “एकदशविवर्ती रूपक.” हे “पाणी” भरलेले कण्वरूपी “तडागां”त, ह्यणून “रूपकध्वनि”ही झाला.

हे “तोंड नव्हे, तर चंद्रच” असे हटल्यास “अपन्हुति” अलंकार. “हे तोंड चंद्र समजून चकोर घिरव्या घालितात” असे हटल्यास “भ्रांतिमान” अलंकार; कारण चकोरांस झालेला “भ्रम” या अलंकाराच्या योगे वर्णन करण्यांत आला. असल्या वीट आणणाऱ्या फाजिलपणाची रेलचेल संस्कृत काव्यांमध्ये उडालेली असते. शृंगाराखेरीज “अपन्हुति” व “भ्रांतिमान” संस्कृत कवींस सुचत नाहींत, व जे शृंगाराचे अलंकार त्यांस सुचतात त्यांत विचकटपणाची किंवा बीभत्सपणाची प्रायः कमाल झालेली असते. पण मोरोपंतानें जे “अपन्हुति” व “भ्रांतिमान” अलंकार क्वचित् क्वचित् बांधले आहेत, ते अतिशय सुरेख असून त्यांच्यामध्ये उत्प्रेक्षालंकाराचीच विशेष छटा मारते.

उडुगण तयासि ह्यणती, पडतां जळबिंदुवृंद जो उडतो.

—३२, १९, कर्णप०

ही अपन्हुति किती तरी सुरेख आहे.

सेतु न तो—यत्पतिनें स्वसुता नेली, जशी वृकें एणी,
त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें वोटिली असे वेणी.

११, १९, पणप०

हीही अपन्हुति किती तरी सुरेख असून समयोचित आहे.

कधी कधी “ पंतां ”ची पद्धति अगदी संस्कृत कवींच्या तोडीची भासते. इतकेंच की मनास किळस आणणारा विचकटपणा किंवा बीभत्सपणा मात्र मुळीच नसतो.

ते सत्य सर्प, न विशिख ; कर्णहि न, तदीय सदन वारुळ तो ;
कीं माणिक्यसर जयश्रीवरणीं शर गळां नवा रुळतो.

—८२, १२, द्रोणप०

दुसऱ्या पंक्तींत समासोक्तीचीही छटा असल्यामुळें, काव्य सुरेख झालें आहे.

“ मिष ” शब्दाचा किंवा त्याच्या पर्यायशब्दाचा प्रयोग झाल्यास “ अपन्हुति ”च समजतात. हीस “ मिषापन्हुति ” ह्मणतात.

सूत वरुनि लाजे कुरुवरगुरुविरहाकुळा कृशा निपट,
अरिसेना काढीना धूलिपटलमिष मुखावरुनि पट.

—२, ८, कर्णप०

इतकेंच कीं समासोक्तीमुळें व शब्दालंकारामुळें पंचामृताचा स्वाद हीत सहज सांपडतो.

कर्णानें त्या समयीं सात्यकि बहु पीडिला शरस्तोमें ;

दिधले ढेंकर भेरीनादमिषें बाणपूरितव्योमें.

—४, १९, कर्णप०

“ हे भेरीचे प्रातिव्वनि नव्हत, तर बाणांनीं पोट भरलेल्या आकाशाचे ढेंकर होत ” हीही “ अपन्हुति ” सुरेख आहे.

“ पंतां ”च्या भ्रांतिमानामध्यें उत्प्रेक्षेचाच स्वाद पुष्कळ येतो.

सांगद सखड्ग तो कपिकेतुशरच्छिन्न वीरभुज गमला—
सहसा खगपतिखंडितभोग तदाननविमुक्त भुजग मला.

३०, १३, द्रोण०

पवनतपनसुत गमले शक्रप्रल्हाद रामरावण वा ;
वाटे गगनीं तच्छरसंघर्षज दहन पामरा वणवा.

—१४५, १२, द्रोण०

भीमें झुगारिली रथशक्ति प्रगटावया ठळक लीला ;
अशनीच मानिली बहु जननयनांहीं नभीं झळकलीला.

—१५२, १२, द्रोण०

—२ उपमान व उपमेय या दोहोंचें साधर्म्य दाखवून, लगेच वैध-
र्म्यही दाखविलेलें असतें, त्या अलंकारास “व्यतिरेक ” ह्मणतात.

शर जेंवि किरण भंवते, जें कौरवकटक तोचि परिवेष,
रवि च कविमते अर्जुन तेजें रूपेंहि, भिन्न परि वेष.

—३७, १०, द्रोण०

कधीं कधीं उपमेयाची कडी उपमानावर आहे असें विधान करून
लगेच स्पष्ट उपपत्तिही केलेली असते. या अलंकारासही “व्यतिरेक ”
ह्मणतात.

वज्राहुनि कठिण हृदय, शोकघनाहत तरी तगे न चिरे ;
बा दग्धपक्षबळ मी संपाति द्विज तसा जगेनचि रे.

—१५, ६, कर्ण०

“ वज्राहून हृदय कठिण, ह्मणूनच शोकरूपी घणापुढें ते टिकतें,
शोकरूपी घणानें तें चिरत नाही ” अशी अर्थयोजना करावी. पूर्वी-
च्या उदाहरणीं नुसत्या वैधर्म्यांत पर्यवसान आहे, आणि या उदाहरणीं
उपमेयाधिक्याकडे दृष्टि पोंचते.

“मजलागीं ग्रंथाची स्वामी दुजी सृष्टी जे हे केली तुहीं,
ते पाहोनि हांसों आह्मी विश्वामित्रातेंही.”

—ओं० १७८८, अ० १८, ज्ञानेश्वरी.

असल्या स्थळीं व्यतिरेकध्वनि समजावा.

२—उपमा “ गर्भित ” असलेले अलंकार.

पुष्कळ स्थळीं उपमा “ गर्भित ” असते. उपमावाचक शब्द स्पष्ट आलेला नसून उपमेत पर्यवसन झालें ह्मणजे उपमा “ गर्भित ” झाली. रूपकालंकारांत उपमा “ सुप्त ” असते, कारण उपमानाचा वरचढपणा विवक्षित असतो. उपमानाचा किंवा उपमेयाचा वरचढपणा विवक्षित असलेल्या अलंकाराचा पाया जरी साधर्म्य असला, तरी एकाचा वरचढपणा विवक्षित असल्यामुळे उपमा “ गर्भित ” मानितां येत नाहीं ; ह्मणून ती तसल्या स्थळीं “ सुप्त ” समजावी. उपमा प्रत्यक्ष नसतांहीं तींत पर्यवसन झालें ह्मणजे उपमा “ गर्भित ” झाली. खालील अलंकारांमध्ये उपमा “ गर्भित ” असते.

१—वस्तुप्रतिवस्तुभाव दोन स्वतंत्र वाक्यांमध्ये असला, ह्मणजे “ प्रति-वस्तूपमा ” झाली.

त्या त्या क्रीडेंत मुलें भीमापासूनि पावती भंग ;

सन्म्राणिक्यमणिपुढें गोमेदाचा फिका पडे रंग.

—३, १९, आदिप०

“ भंग पावणें ” व “ रंग फिका पडणें ” हे धर्म विचारा अतीं भिन्न नव्हत, तर अभिन्न होत.

कर्धीं कर्धीं पूर्वीचाच धर्मवाचक शब्द पुनः वापरलेला असतो.

तो त्वदधिक मदाधिक मज निंदो, तूं निंदिसी बळें कवणें ?

गुड निंदिजे तदधिकें खडें, परि कोणत्या गुणें लवणें ” ?

—३०, ४२, कर्ण०

२—धर्मांमध्ये बिंबप्रतिबिंबभाव असून वाक्य एक असल्यास “निदर्शना” व वाक्ये निरनिराळीं असल्यास “दृष्टान्त”.

“राजसुतेचें यश जें तुज येइल काय गे दखि तें ;
पाहसि विकावया तूं केशरमौल्यें कसें हरिद्रेतें ?”

—१८, १०, आदिप०

दोन्ही वाक्ये दिसतात भिन्न भिन्न, पण वस्तुतः एकाच आहेत ; कारण पहिल्या वाक्यांत “वास्तविक” कर्ता “तूं” असून, दुसऱ्या वाक्यांत तोच “उघड” आहे. “तूं राजसुतेसारखें आपणास वागविणें हें केशराच्या मोलानें हळदीस विकूं पाहण्यासारखें” असा फलितार्थ झाला” ह्मणजे उपमेत पर्यवसान उघड झालें आणि “—वागविणें” —“विकूं पहाणें” या दोन धर्मांमध्ये बिंबप्रतिबिंबभावही व्यक्त झाला.

तो गांठी पांचाळा द्रौणि, जसा क्षुधित सिंह अंकुशता;
ज्याच्या तत्र शरानीं धरिली अरिकरिकुळांत अंकुशता.

—१५, अ० ३६ कर्ण०

“हाणी स्तनांतरीं शर पांच शकुनिच्या त्वदंगजनु रागें ;
फुलपलाशवनीची होय सखी शोणितार्द्र तनु रागें.

५, अ० १५, कर्णप०

असल्या स्थळींही “निदर्शना”च समजावी. “अंकुशता धरिली”—अंकुशासारखे झाले, “वनीची सखी झाली”—वनीसारखी दिसूं लागली, असें दोन्ही स्थळीं उपमेत पर्यवसान होतें.

भूप म्हणे —“न वसवा वत्से जरि सुगुणसागर लवायु ;
शीतल मंद सुगंधहि वद सेवावा कसा गरलवायु ?”

—२१, १३, वनप०

“ पतित्वाने वरणे ” व “ सेवन करणे ” या दोन धर्मांमध्ये विवंप्र-
तिविवंभाव असून दोन्ही वाक्ये स्वतंत्र आहेत, अन्योन्यापेक्ष नाहीत.
“ तूं यास वरूं पहातेस हें गरळ वायूचें सेवन करितेस ” अशी रचना
असती, तर “ तूं ” हा एकच “ कर्ता ” होऊन वाक्ये अन्योन्यापेक्ष
होतीं आणि “ निदर्शने ”चा प्रसंग पडता.

—३ “ स्मरणे ” धातूचा किंवा दुसऱ्या तदर्थक धातूचा प्रयोग
प्रयोग होऊन उपमैत पर्यवसान झालें, ह्यणजे “ स्मरणा ” लंकार
समजावा.

बहु रक्त दिसे, खेळुनि होय जसा काय बा गुलालातें ;
पळतां कर्ण स्मरलें भिडनि पळे पोर बागुलाला तें.

—८३, १२, द्रोणप०

अरिहरिपासुनि सुटतां करि करिभूपतिपलायन त्वरित,
स्मरलें सुरांसि तेव्हां कालयवनभीतशौरिचें चरित.

—४३, ३१, कर्णप०

पार्थाचा धैर्य न दे रिपुदमनीं त्या तदा शर थिराया;
तेव्हां मज आठवला वाळिषधख्यात दाशरथि राया.

—४५, ३६, कर्णप०

४—“ सह ” शब्दाचा प्रयोग केलेला असून उपमैत सुरेख पर्य-
वसान झालें कीं “ सहोक्ति ” अलंकार बनला,

मारुनि रावण, त्याचे दार तदखेंकरुनि न्हाणून,
गेल्या निजकीर्तिसह श्रीमत्सीतासतीस आणून.

—६६, ११, वनप०

अभिमंत्रुनि बाणत्रय गांडीवाच्या गुणासि तो लावी,
सोडी अशूरसह नृपा, ती अद्भुत शक्ति काय बोलावी ?

—१४०, ११, भीष्म०

“ सहोक्ती ” मध्ये वास्तविक धर्म दोन असून, वाक्यांत खमंगपणा यावा ह्मणून ते प्रसंगा पुरते अभिन्न मानिले जातात. “ रामासहित लक्ष्मण गेला ” असल्या वाक्यांत “ सहोक्ति ” नाही, कारण दोहोंचाही “ जाणें ” धर्म वास्तविक अभिन्न होय. ह्मणूनच—

“ राजा मूर्छित पडतां गांधारीसह तिच्या मुना रडती,
उररीकृतशोकभरा कुररीशा एकदाचि आरडती.

—२, अ०, ३, कर्ण०

असल्या आर्यांमध्ये “ सहोक्ति ” अलंकार समजत नाहीत.

७ “ कर्ता ” एक असून त्याचा अनेक क्रियांशीं अन्वय असला ह्मणजे “ कारकदीपक ” झालें.

पायीं भ्रमली, श्रमली, निजली, भिजली निजाशूनीरुंणीं;
धार्मिक न पाहिला तो, जो जाय अशीस टाकुनी रानीं.

—२७३, ४, वनप०

६—धर्माच्या संबंध्यंमध्ये क्रमिकपणा असला, ह्मणजे “ मालादीपक ” झालें.

दशशतभुजारुंजाचें रामें, त्याचें तुवां, तुझे आजी
सर्व यश हराया मी आलों तुजसीं करावया आजी.

—६१, ११, भीष्म०

९—धर्म एकच असून त्याचे संबंधी असतील त्यांच्यामध्ये क्रमिकपणा नसला ह्मणजे “ शुद्ध दीपक ” झालें. “ दीपका-”मध्ये उपमेयाच्या स्थानींचा संबंधी प्रस्तुत असून, उपमानाच्या स्थानींचा संबंधी अप्रस्तुत असतो.

शक्र ह्मणे—“वदलासि प्रथम तसें वचन, मग असें वदसी ;
अचल करींच असावा व्यवहारीं शब्द, संगरीं सदसि.”

—५०, ४, वनप०

होत “ शब्द ” उपमेयाच्या स्थानी असून, “ सदसि ” उपमानाच्या स्थानी आहे.

भूरिश्रवा गुरुतनय कृप हे तों सुज्ञ मानवावेच ;
कवि ह्यणति --“ वाणि, वर्णुनि देवा कीं सुज्ञ मानवा वेंच. ”

-११८, १२,, द्रोणप०

“ काककथा कथितों ती एकावी, मग यथेष्ट वर्तावें ;
पडतां गिरिशिखरच्युतबृदहदुपळें कीं खळें न पर्तावें. ”

-६, २८, कर्णप०

पहिल्या आर्येत “ सुज्ञ मानव ” उपमेयाच्या स्थानी समजून, दुसऱ्या आर्येत “ तुझ्यासारख्या ” हे “ खळें ” शब्दाच्या पूर्वी अध्याहृत समजावें.

←— सगळे “ संबंधी ” अप्रस्तुत किंवा सगळेच प्रस्तुत असल्यास “ तुल्ययोगिता ” झाली,

“ विटली न वामनातें श्री, अन्याही सती न दीनातें ;
सुकतां सिंधु सराशीं लावील कसें महानदी नातें ” ?

२२१, ४, वनप०

स्वपतिगळां पहिली श्री जों, साध्वी छीहि तों बळेंचि पडे ;
ते दंपती न डोळे व्यर्थ विना प्रेमबोबळें चिपडे,

—२९६, ४, वनप०

भस्म कराया घेउनि गेला तो दैवहतक लंकेला ;
रक्षा स्वकीर्तिला रविकुळदीपा त्याहि गतकलंकेला,

-१२८, ११, वनप०

पहिल्या दोन आर्यांच्या पहिल्या अर्धांत “ तुल्ययोगिता ” आढळेल.
पहिल्या आर्येत “ संबंधी ” अप्रस्तुत असून, दुसऱ्या आर्येत व तिसऱ्या आर्येत ते प्रस्तुत होत,

निजबंधुवधक्षोभें वीर नृपति सात्यकीसर्वे भांडे;
ज्याच्या नेत्रांतुनि जळ पळ पळ रक्तौघ तनुंतुनी सांडे.

—१०, ९, कर्ण०

या आर्येच्या दुसऱ्या अर्धातील “ तुल्ययोगिता ” फारच सुरेख आहे.

९—एका पदार्थावर एक किंवा दोन विरुद्ध धर्मांचा आरोप करण्यांत आला की “ विरोध ” झाला.

सतिसर्वे विमानों बसतां मानी पुरास दव तारा ;
न निवे न फुले कोण प्रेक्षुनि त्या कापुरा सदवतारा.

—१३२, १२, वनप०

“ पुरत्व ” व “ दवत्व हे धर्म परस्परविरुद्ध होत ; “ पुरत्व ” आहे तर “ दवत्व ” निःसंशय नाही आणि “ दवत्व ” आहे तर “ पुरत्व ” निःसंशय नाही. तेव्हां वास्तविक विचार करितां हा “ रूपका ” चा पोटभेद होतो. धर्म विरुद्ध नसल्यास “ रूपक ” आणि धर्म विरुद्ध असल्यास “ विरोध, ”

यच्चरितें सुजनांच्या हृदयीं अमृतेंचि शत्रुच्या शल्यें ;
सद्विज सामात्य सबळ तो भरतश्रेष्ठ पूजिला शल्यें.

—२१, १५, आदि०

या आर्येत एका “ चरितावर ” परस्पर विरुद्ध अशा “ अमृत ”-त्वाचा व “ शल्य ”त्वाचा आरोप करण्यांत येत आहे.

संस्कृत कवींच्या संप्रदायास अनुसरून, मोरोपंतानें “ मीलिता ” सारखे फाजिलपणानें ओतप्रोत भरलेले अलंकारही—फारच विरळा हें खरें तरी—काचित् आपल्या काव्यांमध्ये बांधलेले आढळतात. असल्याही अलंकारांचें पर्यवसान उपमेतच असतें,

उडुपा उडुसें धर्मोदार्या लाजोनि अभ्र मुरडे हो;
सावित्रीच्या सुयशीं न दिसे पति ह्यणुनि अभ्रमु रडे हो.

—७३, १३, वनप०

कवींचीही एक सांकेतिक अशी प्रौढोक्ति असते. यशाचा रंग या कवींच्या प्रौढोक्तीनें पांढरा ठरविला आहे. सावित्रीच्या पांढऱ्या यशामध्ये पांढरा ऐरावत अजीवात बुडून गेला ह्यणजे यशाच्या वरचढपणा मिळालेल्या पांढऱ्या रंगामध्ये ऐरावताचा पांढरा रंग अगदीं मिळून गेला अशी लापनिका झाली आणि “ मीलित ” अलंकार सिद्ध झाला. “ ऐरावत नवरा यशामध्ये अगदीं मिळून गेल्यामुळे दिसेनासा झाला, त्यामुळे अर्थातच त्याची वायको अभ्रमु रडू लागली ” !!! असल्या अलंकारांखाली संस्कृत सारस्वत अगदीं चिरडून गेलेले आहे. या जातीच्या फाजिलपणाचा किंवा असल्या पचकळपणाचा वारा देशी कवींस सोसत नाही, हें देशी सारस्वताचें एक सौभाग्यलक्षण होय. मोरोपंतानें मुद्दाम एक मासला ह्यणून आपल्या भारती भट्टींत वनवून तो देशी लोकांस सादर केलेला दिसतो.

१०—“ व्यतिरेक ” ही क्वचित् गर्भित असतो. उपमेयाची किंवा उपमेयाच्या एकदेशाची बरोबरी करूं शकत नसल्यामुळे मान खाली घालणारें उपमान सवड सांपडतांच उपमेयाबरोबर संबंध जडलेल्याशीं झगडा करितें आणि वड्याचें तेल वांग्यावर काढून त्यासच त्रास देऊं लागतें असें प्रौढोक्तीचा आश्रय करून कवी जें क्वचित् वर्णन करितात, त्यास “ प्रत्यनीक ” ह्यणतात.

हा सीते जे त्वत्कचभारजिसकलाप मोर हा सीते,
हा सीते ते नाचति मज पाहुनि मज समोर हा सीते ;
बहु लाजवीत होतों करिकेसरिकीरकेकिहरिणां मी ;
हांसत कर्म करावें, भोगावें रडत तेंचि परिणामीं.

मोराचा पिसारा सीतेच्या फुलें घातलेल्या आंबांज्यांची बरोबरी करूं शकत नसे, ह्मणून सीता नष्ट झालीशी पाहून आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं मोर रामासमोर नाचत आहेत !!! “व्यतिरेका”चा गर्भ असल्या शिवाय “प्रत्यनीक” शक्यच नाही. हत्तीस लाजवी, कारण सीता अधिक सुरेख चाले; सिंहास लाजवी, कारण सीतेची कंवर अधिक वारीक; पोपटांस लाजवी, कारण सीतेचा स्वर अधिक मंजुळ; मोरांस लाजवी, कारण सीतेचा आंबाडा अधिक शोभिवंत; हरिणांस लाजवी, कारण सीतेचे डोळे अधिक चंचळ. आतां तीच मंडळी सीतेच्या पश्चात् रामास लाजवीत आहे आणि रडवीतही आहे, कारण “प्रत्यनीका”लंकाराचा आश्रय कवीनें केला आहे. “प्रत्यनीका”नें दुसऱ्या आर्येतील “अर्थातरन्यासा”स विशेष खमंगपणा आणिला आहे.

३-कार्यकारणभावाचे अलंकार.

१-भेदीं अभेदाची, अभेदीं भेदाची, संबधीं असंबंधाची, असंबंधीं संबंधाची, किंवा कार्यकारणांचा क्रम अन्यथा झाल्याची, कल्पना कवीनें केलेली असल्यास “अतिशयोक्ति” झाली.

• ज्या शिखिशिखेसि भुलला तो दुष्ट पतंग मत्त पाहून,
ती म्यां विलोकिली; तप गुरु अन्याचें न मत्तपाहून.

—१२४, ११, वनप०

वनदेवता ह्मणाति त्या-“ बा गां मूर्छोत्थिता चकोरा हो
स्वस्थ, ज्योत्स्ना कीं हे; द्रुत उठचि नमावया नको राहों.”

—८५, १३, वनप०

सीता व अग्निज्वाळा हे पदार्थ तात्विक दृष्ट्या भिन्न आहेत, अभिन्न

नव्हत. तरी दोहोंमध्ये अभेदाची कल्पना कवीने केली आहे. हीच लापनिका “ पतंग ” शब्दाचेही प्रसंगी उपयोगी पडते. दुसऱ्या आर्यंत “ चकोर ” सत्यवान समजून, “ ज्योत्स्ना ” सावित्री समजावी, या प्रकारच्या अतिशयोक्तींत रूपकाची छटा मारते,

चतुरचराचरचेतश्चोर चतुर्बाहु चारुचार, रुचि
अन्या; संन्यासिजनं चिंतावें मात्र हें स्वरूप शुचि.

—८३, भीष्मभ०

यांत कृष्णाची कांति तीच असतां ह्यणजे भिन्न नसतां, तीस “ अन्या ” ह्यणून कवि भिन्नत्वाची कल्पना करितो.

त्यजितील पंचभूतें स्वगुणांसि, रवि च्छवीस सोडील,
शीतत्वातें चंद्रहि, शक्रहि कर विक्रमासि जोडील,
उष्णत्व त्यजिल दहन, मर्यादेतोंहि सिंधु सोडील,
धर्मपर धर्मराजहि सद्धर्मप्रीतिलाहि तोडील,
परि हा शांतनव तुझा सुत केवळ कृपण मान, सत्य जिता
मेल्याहि न टाकील, प्राणांसि न भीत मानस त्यजितां.

—९, १४, आदिप०

“ पंच भूतांचा व गुणांचा संबंध जरी तुटेल तरी ” असें ह्यणजे संबंधाच्या ठिकाणी असंबंधाची कल्पना करणें होय. या प्रकारचा त्यांचा गुणांशीं असंबंध झाला, तरी माझा व सत्याचा असंबंध होणें नाही ही भीष्माची प्रतिज्ञा त्याच्या दृढ निश्चयाची पराकाष्ठा दर्शवीत आहे. असली पराकाष्ठा अतिशयोक्ति आलेल्या वाक्यांत असलीच पाहिजे, असें नाही. जरी असली पराकाष्ठा नसली, तरी संबंधीं असंबंध कविपणारा अलंकार अतिशयोक्तिच समजावा.

श्रीरामें हा रथ मज दिधला, यावरुनि पार्थ मारीन ;
तद्रक्षणासि अंतक आला, तरि मी त्यासि वारीन ;

जरि सगुण सकळ हरि यम वरुण कुबेरादि लोकपति आले,
जिंकिन तेही ; मद्गुरुशक्तिपुढें काळशक्तिहि न चाले.

—१५, २५, कर्णप०

अर्जुनाचें रक्षण करण्यासाठीं अंतकाचा येण्याच्या क्रियेशीं संबंध नाहीं.
असा जरी वास्तविक असंबंध आहे, तरी संबंधाची कल्पना करून, कर्ण
आपला दृढ निश्चय अभिव्यक्त करित आहे.

वनदेवता न पाहों शकती लज्जानता नलास्याला ;
करिती न रोमंथाला हरिण, मयूरहि तदा न लास्याला.

१०८, ४, वनप०

किंबहुना बहुशोणितपूरीं योधबळ वाहवी राया ;
तेव्हां सुराधि वदले—“सद्यश यो धवलवाहवीरा या.”

—१९, १४, द्रोणप०

नळाची ती शोच्य स्थिति पाहून हरिणांनीं रबंध करणें सोडून दिलें
व मोरांनीं नाचणें सोडून दिलें, ही संबंधीं असंबंध कल्पिणारी अति-
शयोक्ति. रक्ताच्या पुरामध्ये अर्जुनानें योद्धे वाहविले, ही असंबंधीं सं-
बंध कल्पिणारी अतिशयोक्ति.

कार्यकारणांचा क्रम अन्यथा झाला, हें दोन प्रकारांनीं कल्पितां येतें.
दोहोंचा क्रम अन्यथा करण्यांत मुख्य हेतु कारणाचा व्यापार अतिशय
ज्ञपाच्यानें चालला आहे हें दाखविण्याचा असतो. कारणाचा व्यापार
लक्षांत येण्या पूर्वीच कार्योत्पत्ति झाली किंवा कारणाचा व्यापार चाललेला
असतांच कार्योत्पत्ति झाली, असे दोन प्रकार या अतिशयोक्तीचे
आहेत.

“ हा शिष्य वसिष्ठासीं भृगुरामासींहि सम, न वेदांत
शास्त्रांत उणा; आधीं या आले वेद, मग नवे दांत. ”

—६७, १२, आदिप०

दांत येण्याच्या पूर्वी वेदोच्चारचा संभव मुळींच नाही. दांत येणे हे कारण व वेदोच्चार हे कार्य.

उत्तर ह्मणे—“ कुरुकटक न पशूस यशासहि स्वसे नेतें;
अवकाश पळहि नाही कळवाया वृत्त हे स्वसेनेतें.”

—१७, ६, विरा०

“ पशूंचे नेणे ” हे कारण असून, “ यशाचे नेणे ” हे कार्य होय. ही दुसऱ्या प्रकारची अतिशयोक्ति.

पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेउनियां स्वपतिशिर ती;
जसि चेतना धवांगीं होय, इच्या जीवितांत मति शिरती.

—८४, १३, वनप०

सावित्रीच्या जीवितांत मति होती, ह्मणून सत्यवानाच्या आंगीं चेतना आली. ‘तरी दोन्ही बरोबरच शिरल्या’ असें वर्णन कवीनें केल्यामुळे ही वरच्याच प्रकारची अतिशयोक्ति समजावी.

२—अनेक पदार्थ, अनेक गुण किंवा अनेक क्रिया, यांचा सहभाव इष्ट असला ह्मणजे “ समुच्चय ” झाला.

“ मज शंतनुगंगागुरुगोविप्रवरप्रसादप्रात्रास
या त्रासभयभ्रंशें दुर्गति, ऐसा धरूं नका त्रास.

—१२९, ११, भीष्मप०

भुलला धर्म द्युतिला

धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला;

न करुनि विचार, जावी

मार्गे ह्मणवुनि ह्मणे—“ तथाऽस्तु ”—तिला.

७८, १३, वनप०

“ वाप, आई, गुरु, गाई, ब्राह्मण यांच्या पैकीं एकाचाही वर असल्या-
स दुर्गति होणें नाहीं; तर या सर्वांचेही वर मला आहेत, ह्मणून तुम्ही दुर्ग-
तीची शंका विलकूल आणूं नका ” असें भीष्म शरपंजरीं पडल्यानंतर
जमलेल्या मंडळीस सांगत आहे. या प्रमाणें शंतनूपासून तों विप्रांपर्यंत
सर्वांच्या वरांचा सहभाव भीष्मामध्ये कवीस विवक्षित आहे, ह्मणून “ स-
मुच्चय ” अलंकार.

“ द्युति, धृति, मति, स्तुति ” या सावित्रीच्या चार पदार्थांस मिळून
धर्म अतिशय भुलला, असा चारांचा सहभाव कवीस इष्ट आहे. एका-
सही भुलून जाणें साहजिक, मग येथें तर चारही जमलेले ; त्यांस धर्म
भुलला तर नवल नाहीं, असा अर्थ विवक्षित आहे.

“ तव संततिच न केवल, बुडविलि निखिला महीहि या पापें ;
निर्दय निर्भय निस्त्रप भस्म करावाचि हा तुवां शापें. ”

५१, ३, स्त्रीपर्व.

या आर्येंत “ निदर्यत्व, निर्भयत्व ” व “ निस्त्रपत्व ” या तीन गुणांचा
सहभाव कवीस इष्ट आहे.

ह्मणतें तुझ्या सख्याला—“ वा कोणिकडे झुगारिलें शिर तें;
चिरतें काळिज, कानों कन्येचें करुण वच जसें शिरतें. ”

—२३, ५, स्त्रीपर्व०

“ वचनाचें शिरणें ” व “ काळिजाचें चिरणें ” या दोन्ही क्रियांमध्ये
उघड कार्यकारणभाव असल्यामुळें, अतिशयोक्तीचीही छटा या आर्येंत
भारत आहे.

३—एका कारणाचा व्यापार चाललेला असतां किंवा तो पुरा झाला
तक्यांत, आणखीं एका कारणाच्या व्यापारानें कार्यास वळकटी आली,
ह्मणजे “ समाधि ” अलंकार झाला.

अवलोकितांचि आधीं भुलला लावण्यकल्पलतिकेला ;
त्यांत तिणें उचितादर सस्मितमधुरोदितेंहि अति केला.

—९, ११, आदिप०

शकुंतलेस पाहून पहिल्यानें तिच्या लावण्यासच दुष्यंत भुलला होता ;
इतक्यांत हांसून व गोड बोलून तिनें त्याचा आदरसत्कारही पुष्कळ केला ;
तेव्हां अर्थातच दुष्यंताच्या मनावर जो ग्रह पहिल्यानें झाला, त्यास बळ-
काटी आली.

४—कारणभूत क्रियेचा व्यापार एका स्थळीं चालून कार्यभूत क्रिया
स्थळांतरीं दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली, ह्मणजे “ असंगति ” झाली.

पांडव जेवुनि आधीं, मग राक्षस जीवितासि आंचवला,
सन्मणि न कोटिलक्षा ये, ये तो काय राक्षसा चवला.

—६३, २९, आदिप०

जो जेवतो, तो आंचवितो. पण येथें जैवणाची कारणभूत क्रिया
कारितो भीम आणि आंचविण्याची कार्यभूत क्रिया कारितो बका
राक्षस.

“ हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं,
हारविला सवतीनें क्षितिनें ; पुजिला सुरप्रसूनें कीं. ”

—१६, ४, स्त्रीपर्व.

भानुमतीनें हा दुर्योधन आपल्या गळ्यांतील हार केला, आणि पृथ्वीनें
हा हार हरवला. हा हार गळ्यांत घालणारी भानुमती आणि हा हार
हरवणारी पृथ्वी; ह्मणून अलंकार “ असंगति ”

९—क्रियेचा आधार नाहीसा झाला असतांही क्रिया चालली किंवा एका
क्रियेस अनेक क्रियारूपी फळें लागलीं ह्मणजे, “ विशेष ” अलंकार झाला.

“ हा दुःशासन कृष्णा मेलाही दाखवी न पाठ उनीं,
पडला पहा उताणा; अभिमान असे असूसि पाठउनी. ”

—२८, ४, स्त्रीपर्व०

जरी प्राणरूपी आधार गेला, तरी अभिमान आजून आहे तो आहेच.

ऐसी भूभर सारा साराया यादवेंद्र करि युक्ति,
वीरांसि सुगति द्याया, त्या स्वयशःश्रवणसादरां मुक्ति.

—१८, भष्मभ०

जो मोह वाढविण्याची युक्ति कृष्णानें केली, तिच्या योगें भूभार सरला, वीरांस सुगति मिळाली आणि यश श्रवण करणारांसही मुक्ति मिळाली. यामाणें एका क्रियेस तीन फळें एकाच काळीं लागलीं.

६—प्रतिरोधक सामग्री हजर असतांही अभावरूपी किंवा भावरूपी कार्याची उत्पत्ति दाखविण्यांत आली, ह्मणजे “ विभावना ” अलंकार झाला.

आला प्रकाश नेत्रीं, अंधत्वाचा वरें नुरे गंध ;
परि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीसही अंध.

—९३, १३, वनप०

“ कृष्णा पहा, उणेंपण आलें नाहींच सोमदत्तमहा ;
दिसतो सात्यकिनिंदा करितो ऐसाचि भरतसत्तम हा. ”

—४६, ५, वीपर्व.

पहिल्या आर्येंत “ प्रकाश ” रूपी प्रतिबंधक सामग्री प्रत्यक्ष असून “ पुत्रस्मेह ” असें अभावरूपी कार्याचें निमित्तही दाखल करण्यांत आलें आहे. दुसऱ्या आर्येंत जखमा वगैरे प्रतिबंधक सामग्री प्रत्यक्ष नाहीं, ती अनुमित करावी लागते आणि निमित्तही दाखल करण्यांत आलेलें नाहीं.

ऐसे वदोनि देवी ती—“ क स राजा ”—असें पुसे धर्मा ;
कांपे चळचळ तो प्रभु, घालुनिहि अभेद्यसत्तपोवर्मा.

४८, अ० १, स्त्रीपर्व.

सहदेवातें कुंती पोटासों धरुनियां ह्मणे “ हाय ; ”
गाय सुकविजन यश, परि वीरांची परमदुःखिता माय.

—६२, अ० ३, स्त्रीप०

अल्पावशेष केला अवयव खाउनि वृकादिकीं जरि तो,
तरि दृष्टिप्रीति पहा कृष्णचतुर्दशितिथीदुसा करितो.

—१५, ५, स्त्रीपर्व.

पहिल्या आर्येंत विभावनेचा रूपकाशीं मिलाफ झाला आहे आणि
तिसऱ्या आर्येंत उपमेचा स्वतंत्रपणें योग आहे. “ दृष्टिप्रीति करणें ”
हा साधारण धर्म मानून, तिसऱ्या आर्येंत मिलाफाचीही कल्पना शक्य
आहे. दुसऱ्या आर्येंतलि मात्र विभावना शुद्ध होय.

७—“ह्मणून” किंवा “कारण” शब्द अध्याहृत असून शब्दांमध्ये किंवा
वाक्यांमध्ये कार्यकारणभाव स्वीकारावा लागला, ह्मणजे “ काव्यलिंग ”
अलंकार झाला.

“ रढत नसें पुत्रातें—स्वर्गा गेला न सोडिली संधा;
कृष्णा, रढतें मी या दीना हतबांधवा धवा अंधा.”

—२१, अ० ४ स्त्रीप०

पहिल्या अर्धांत पहिलें वाक्य “कार्य” व दुसरें वाक्य “कारण” सम-
जावें. “ स्वर्गा गेला याच्या पाठीं “ कारण शब्द घातला . कीं अर्ध
लक्षांत आला. दुसऱ्या अर्धांत “ हतबांधव ” ह्मणून “ दीन ” अशी

लापनिका करून, दोन शब्दांमध्ये कार्यकारणभाव समजावा.

संशप्तकमथनीं करि पार्थ महारथसहस्रसम कर्म ;
धर्मप्रसाद माथां, आंगीं भगवत्प्रसाद दृढ वर्म. ”

—९, अ० ११, कर्णप०

या आर्यैतही अलंकार “ काव्यलिङ्ग ”. इतकेच कीं रूपकाशींही योग झाला आहे.

४—स्वतंत्र पदार्थांच्या योगाचे अलंकार.

१—दोन पदार्थांचा योग झाला आहे, तो यथायोग्य झाला आहे, असा उल्लेख असला, ह्मणजे “ सम ” अलंकार बनला.

श्रीकृष्ण रुक्मिणीला श्रीकृष्णा रुक्मिणी जशी, आतां
दमयंतीस नळ नळा दमयंती, आइके जनें गातां.

२१, ४, वनप०

योग्या तीच तयाला तोचि तिला योग्य, जेंवि कामरती ;
अनुरूपयोग सन्मत ; साधूत्कर्षे असाधु कां मरती ?

—८७, ४, वनप०

२—एका पदार्थांच्या दोन पदार्थांशीं भिन्न काळीं झालेल्या योगां-
मध्ये तफावत दाखविलेली असली किंवा एखाद्या पदार्थास प्राप्त झालेली
दशा अयोग्य असें वर्णन करण्यांत आलें, ह्मणजे “ विषम ” अलं-
कार झाला.

सूत ह्मणे—‘ काय पुससि ? ज्याचें न कथाह पादतळ मळल,
तें राजरत्न तैसें जैसें धूर्ळीत याद—तळमळलें ;

ज्याच्या आंगीं अयुताद्विजबळ ऐसा समर्थ लोकेश,
जो परशतनियमनपटु, नियमी कष्टें करुनि तो केश.

—३, ९, गदाप०

ज्या दुर्योधनरूपी पदार्थाचें पादतळही पूर्वी पृथ्वीशीं योग झाला अस-
तां मळत नसे, तोच पदार्थ आज सगळाच्या सगळा धुळींत तळमळत
पडला आहे, अशी लक्षणयोजना करावी. जो पूर्वी शेंकडो परांचें
नियमन सहज करूं शकला, त्यास स्वतःच्याच केंसांचें नियमन करण्यास
आज किती तरी क्लेश पडत आहेत, अशी दुसऱ्या आर्येची
लक्षणयोजना.

चित्तीं ह्मणे नृप—“ अहा चंवरी ती झाडणीच कीं केली;

मोळविक्यानें काष्ठें फोडाया असिलता वनीं नेली. ”

—७८, १२, आदिप०

सत्यवतीस तरीवर पाहून राजा शंतनु वरील उद्गार काढीत आहे आणि
सत्यवतीची स्थिति तीस अगदीं शोभत नाहीं असें वर्णन करीत आहे.
इतकेंच कीं या आर्येवर अन्योक्तीची किंवा अतिशयोक्तीची किंवा
निदर्शनेची छाया पडली आहे.

या “ विषमा ”चे जे अनेक प्रकार आहेत, त्यांचीं लक्षणे करण्याच्या
भानगडींत न पडतां किलेकांचीं उदाहरणे मात्र खाली दाखल करण्यांत
येत आहेत.

द्रौणि म्हणे—“ हा किमपि न यश आलें आमुच्या धनुष्यातें ;

बहुधा सहाय होउनि यश द्यावें हें नव्हे मनुष्यातें ;

नसतें असें तरि तुझी होती राजा असी दशा कां गा ?

लागारी कस्तूरी, पुष्कळ त्या धूळी लागली अंगा ;

त्यास क्रव्याद जपति, होते बहु जपत ज्या सदा ज्ञाती;
गेली कोठें गा ती शक्रार्चाशी तुझी सदाऽऽज्ञा ती ?
दुःशासनादि सोदर कोठें ? कोठें तुझा सखा कर्ण ? -
कोठें शकुनि जयद्रथ ? ज्यां भाग्य तुझें, जसें क्षपां अर्ण ;
कोठें छत्र तुझें तें ? वा केलीं आजि काय तीं चवरे ?
गमति उतरलीं विधिच्या जीं गगनांतूनि आयतींच वरे.

—१२, १०, गदाप०

ती मृदुलप्रकृति कसी दुःसह शोकज्वरासि साहेल ?
राहेल सासु कैशी ?-कोणाच्या आननासि पाहेल ?

—९, १, ऐषाक०

पांचांसहि जो जिंकी सोडुनियां कुरुसभेत अक्ष महा,
एकासि शकुनि मामा जिंकाया काय आजि अक्षम हा ?

५१, ४, विराट०

पहिली आर्या केवळ संगति कळण्यासाठीं उतरविली आहे.

अनिष्टाची प्राप्ति झाली असतांही इष्टप्राप्ति समजून समाधान मानणें,
हा “विषमा”चाच प्रकार समजतात.

नेत्र पुसुनि सर्वांतें भूप ह्यणे—“शोक काय हो याचा ?
मर्त्याचा केव्हां तरि भस्मचि विपदोक काय होयाचा ;
तरि होता भस्म जरी व्यसनीं सांभाळितों न टेंकेला ;
मानीं हांसुनि ह्यणते मज—‘वीराभिनाय या नटें केला’ ;
पडला शात्रवशस्त्रें समरांत स्यमंतपंचकीं काय ;
कां करितां शोक उगे ? पडलों रोगार्त मंचकीं काय ? ”
पावे अनंतसुकृते क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा ;
होइल वांचोनि सुचिर रुचिर गृहीं लाभ काय हा निबरा ?
उरलें तेज, अधर्में वधिला धार्मिक परें वरें झालें ;
आलें मनासि माझ्या तीक्ष्णहि परि पथ्य हें, जसें आलें ;

मेलों बहु भाग्याचा मी निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट ;
उरतों, शोकें झुरतों, स्वजनवियोगाअसें नसे कष्ट. ”

—१९, १०, गदाप०

“स्वभावोक्ती ” प्रमाणें “ विपम ” ही अनेक आर्या मिळून बनलेला स्थळोस्थळीं सांपडतो. भीमाच्या गदेनें तळमळत पडलेल्या दुर्योधनाची वरील उक्ति आहे.

३—दोन पदार्थांची अदलावदल झाली, असें कवीनें दर्शविलेले असल्यास “ परिवृत्ति ” अलंकार झाला,

देवुनि सुतरत्न करीं, घेवुनि पतिचित्तवित्त ती गेली ;

नेत्रोदकें तिघांच्या गंगा गंगातटीं नवी केली.

—७०, १२, आदिप०

दुसऱ्या अर्धात “ अतिशयोक्ति ” अलंकार आहे.

“राज्ञी तूं आठवुनी क्षत्रियधर्मासि, शोक हा टाकीं ;

या आले यश घ्याया देवुनि सर्वस्व लोक हाटा कीं. ”

—२२, ३, ऐंषीक०

४—एका पदार्थावर दुसऱ्या पदार्थाचें आधिक्य वर्णन केलेले असल्यास, “ अधिक ” अलंकार झाला.

“ न तसा स्वतातघातें, झालों मी तप्त जेंवि तव घातें ;

शिशुसख्य आमुचें जें जाणे क्षितिवरिल लोक अवघा तें. ”

—२८, १०, गदाप०

जो पीडिला रडविला देवुनि माथां स्वराज्यभर तातें ;

तदधिक कसा नव्हे प्रभु, जो दे सुख हरुनि भार भरतातें.

—१४५, १२, वनप०

पहिल्या आर्येंत मित्राचें वापापेक्षां व दुसऱ्या आर्येंत वडील बंधूचें वापापेक्षां आधिक्य कवीनें वर्णन केलेले आहे. दुसऱ्या आर्येंतील

वर्णनांत खमंगपणा विशेष आहे, कारण आधिक्याची उपपत्ति अतिच सुरेख केली आहे.

९—दोन पदार्थांचा एकमेकाशी संबंध पुष्कळ जडलेला असतांही एकाचा गुण दुसरा स्वीकारीत नाही, असें वर्णन आल्यास “ अतद्गुण ” अलंकार झाला.

पंकांत पद्म न मळे; काकाच्या दुर्गणा शिके न पिक,
चंदन परगंध न घे, होय तृणामाजि तृणचि काय पिक ?

—४८, २९, कर्णप०

६—एकमेकाशी संबंध पुष्कळ जडलेला असल्यामुळे एकाचा गुण दुसऱ्यानें घेतला असें वर्णन आल्यास “ तद्गुण ” अलंकार झाला.

सत्याश्रित गुणमय शुचि कापुनि घे, परि न देचि हाक पट ;
पुण्यश्लोकीं राहुनि, उघडिल त्याचेंचि कैवि हा कपट ?

—११२, ४, वनप०

क्षमा वगैरे दमयंतीचें गुण सहवासानें पटाच्या अंगीं आलें होते, असा मुख्य भावार्थ आहे. इतकेंच कीं दुसऱ्या अर्थालंकाराप्रमाणें शब्दालंकारानेंही या “ तद्गुणा ”स खमंगपणा आणिला आहे.

७—ज्या क्रमानें पदार्थांचें पहिल्यानें अभिधान झालेलें असतें, त्याच क्रमानें पुनः त्यांचा अन्वय लागत गेला, ह्मणजे “ यथासंख्य ” अलंकार झाला.

“ जयभीमवधाविषयीं कर्णसुयोधन करोत बकबक रे ;
कैसे करितील तिमिग्रास दहनमेषभंग बक बकरे. ”

—९१, १२, द्रोणप०

“ कारितील ” क्रियापदाचें कर्म “ तिमिग्रास ” पहिल्यानें येऊन “ दहनमेषभंग ” हें कर्म नंतर आलें आहे. जो क्रम कर्मांचा आला

आहे त्याच क्रमास अनुसरून, “ तिमिग्रासा ” शीं त्याच्या “ वक ” कर्त्या-
चा अन्वय पहिल्यानें लाविला आहे आणि तो एकादां लावून झाल्यानंतर
“ दहनभंगा ” शीं त्याच्या “ वकरे ” या कर्त्याचा अन्वय लाविण्यांत
आला आहे.

८—अनेक पदार्थांचा क्रमानें एका क्रियेशीं अन्वय असला, ह्मणजे
“ पर्याय ” अलंकार झाला.

होती करीत कंदुककेलि मधुर गान मोहिनी ; तीतें
स्पर्शे प्रथम वसनहर पवन, मग त्यजुनि तोहि नीतीतें.

—३०, ११, आदिप०

. त्यांसि नमुनि जिष्णु म्हणे—“या, या हृदयीं रहा, असीं न रहा ;
आधीं वीररसीं मग बुडवावा सद्यशोरसीं नर हा’.

—१९, ३, विराटप०

९—अनेक पदार्थांमध्ये प्रसंगानुरूप एक पदार्थ निवडून, त्याज्य
पदार्थांचा गर्भित किंवा उघड उल्लेख केलेला असला, ह्मणजे “ परि-
संख्या ” अलंकार झाला.

“ शूर भुजांनीं क्षत्रिय, शब्दांनीं विप्र, पार्थ चापानें ;
केवळ मनोरथांनीं कर्णा तूं शूर, न प्रतापानें ”.

—३७, १७, द्रोणप०

अनेक प्रकारच्या शौर्यामध्ये भुजेशौर्य पहिल्यानें प्रसंगानुरूप कवीनें
निवडून, क्षत्रियांच्या संबंधानें त्याज्य मानिलेल्या वाक्शौर्यादिकांचा गर्भित
उल्लेख पहिल्या पंक्तींत झाला आहे. दुसऱ्या पंक्तींत कर्णाच्या मनो-
रथशौर्याची मात्र निवड करून, त्याज्य मानिलेल्या “ प्रतापा ” चा
उघड उल्लेख करण्यांत आला आहे.

गुण वावडीस सुदृढ प्रेमाचि छीस आवरायाचा ;

तो तुटतां यत्न नसे कांहीं, गेलाचि आव रायाचा.

—४५, १०, आदिप०

स्त्रीस आवरण्याचीं जीं साधनें आहेत त्यांच्यामध्ये एकद्या “सुदृढ प्रेमा”ची निवड करून, संपत्ति वगैरे इतर साधनांचें त्याज्यत्व या आर्यंत कवीनें गर्भित दाखविलें आहे. इतकेंच कीं हीं वर दीपकाचीही सावली उघड पडली आहे.

“ सारथीनें रक्षावा स्वरथि, राजा जसा अमात्यानें ;
मानावे पितरासम त्या हितकर्त्या सुदृत्तमा त्यानें.”

—९, २८, कर्ण०

सारथीस रक्षण करण्यास योग्य अशा पदार्थांमध्ये स्वरथीची निवड करून, देहांसारख्या पदार्थांचें त्याज्यत्व शल्यानें गर्भित केले आहे.

भीम ह्मणे—“ रे धृष्टद्युम्ना, कळलासि आजि पोकळसा;
वचनासि कुळज—न शिरा, स्ववरासि—न देवता जपो कळसा.”

—२०, २१, द्रोणप०

“ शिर ” व “ कळस ” या दोन त्याज्य पदार्थांचा उघड उल्लेख केला आहे.

१० एका पदार्थांत दुसरा पदार्थ, दुसऱ्या पदार्थांत तिसरा पदार्थ, असे अनेक पदार्थ एका अभिन्न धर्माच्या योगें ओवण्यांत आले, ह्मणजे “ एकावली ” अलंकार झाला.

धर्मीं युधिष्ठिर निरत, युधिष्ठिरीं सबळ वृष्णिवर शौरि,
त्या शौरिच्याचि ठायीं विजयश्री—जेविं शंकरीं गौरी.

—४६, ३५, आदि०

कधीं कधीं अभिन्न धर्म “ आहे ” इतकाच क्रियारूपी असतो, आणि तोही अध्याहृत असतो.

वसंत तेथे वनें; वन तेथे सुमनेंसुमनीं पालिंगनें सारंगांचीं.
गुरु तेथे ज्ञान ; ज्ञानीं आत्मदर्शन ; दर्शनीं समाधान आथि जैसें.

—१६३८, अ० १८, ज्ञाने०

११—एखाद्या पदार्थाचे गुण पायरीपायरीनें वर चढून, शेवटीं अगदीं

शेवटच्या गुणाचें अभिधान झालें, ह्यणजे “ सार ” अलंकार झाला.

ऐसें असतां भ्राता, तोही स्वज्येष्ठ, त्यांतही राजा,
तत्रापि धर्मकोविद—बहु मानी ज्यासि शांतनव आज्ञा—
पांडुसमाते त्वाते धर्मज्ञा मारितोसि पामरसा;
रोदन करील येणें विसराविला आठवूनि राम रसा.

—२७, ४१, कर्ण०

पहिल्यानें भ्रातृत्व, नंतर ज्येष्ठत्व, नंतर राज्यत्व, नंतर धर्मकोविदत्व, अशा पायऱ्या लावून, शेवटीं शेवटच्या ह्यणजे पितृसमत्वरूपी गुणाचें अभिधान या आर्यंत करण्यांत आलें आहे. शेवटच्या पंक्तींत “ स्मरण ” अलंकार आहे.

१२—विशेष खुबी ठेवून गुणांचे अभिधान चाललेलें असलें, ह्यणजे “ परिकर ” अलंकार समजावा.

“ मी अबळा भीरु कसी साहों त्या गाधितनयतेजाते ?
भ्यालासि असा दुःसह मानुनियां तूंही सुरपते ज्याते. ”

—२२, ११, आदि०

रथचक्र उद्धरूं दे श्रुतिशास्त्रज्ञा महारथा कुळजा;
साधु न हाणिति अरिला पाहति अधृतायुध व्यथाकुळ ज्या.

—६५, ४८, कर्ण०

पहिल्या आर्यंत “ अबळा, भीरु ” आणि “ सुरपते ” या तीन शब्दांत विशेष खुबी आहे. दुसऱ्या आर्यंत “ श्रुतिशास्त्रज्ञा, महारथा, कुळजा ” या तीनही विशेषणांतही तशीच खुबी आहे.

१३—झालेल्या भ्रमाचें प्रसंगोचित निवारण करण्यांत आलें, ह्यणजे “ निश्चय ” अलंकार झाला.

“ खेळसि कीं तूं भांडसि ? आहे बळ तव भुजांत कीं नाहीं ?
चाप असे कीं त्यजिलें बाहूंनीं शक्तिधैर्यहीनाहीं ?
आहेसि कीं रथावरि ? निजला नाहीस कीं ? रणाजिर हें,
न गृह; न पर्येकहि, हा रथ; सुख येथें निजेचिया विरहें. ”

—३२, ३५, कर्ण०

अर्जुनास भ्रम ज्ञाला, अशी शंका येऊन कृष्ण भ्रमनिरासाची खटपट स्वतःच वरील सुरेख आर्यांमध्ये करीत आहे.

याप्रमाणें अर्थालंकारांचें प्रकरण संपलें.

३ शब्दालंकार.

१. स्वर प्रायः भिन्न असून व्यंजनें अभिन्न असणें, हें “ अनुप्रासा ”-चें लक्षण. एका व्यंजनाची अनेकवार आवृत्ति झाल्यास “ वृत्त्यनुप्रास ” व अनेक व्यंजनांची अनेक वार आवृत्ति झाल्यास “ छेकानुप्रास. ” तात्पर्य मात्र भिन्न असून शब्दाची आवृत्ति झाल्यास “ लाटानुप्रास. ”

पर्यंकावरि पडला पांडुपृथापुत्र पावला पीडा;

जेरिनिचिन तिथतवा तिप्रबलें वीरवर वरी व्रीडा

—६, ३९, कर्ण०

पहिल्या अर्थांत “ प ”काराचा “ वृत्त्यनुप्रास ” असून, दुसऱ्या अर्थांत “ व ”काराचा “ वृत्त्यनुप्रास ” आहे. “ वीरवर वरी व्रीडा ” यांत “ व ”काराची व “ र ” काराची अशी दोन व्यंजनांची चार वार आवृत्ति झाल्यामुळें, “ छेकानुप्रास ” समजावा. या “ छेकानुप्रासां ”त “ व्री ” खेरीज व्यंजनें असंयुक्त आहेत.

“ लज्जाहानि न ज्ञाली त्या मुग्धा मजहि मुग्धताता कीं ;

म्यां कल्पिली प्रबळता अल्पबळीं, जेवि दुग्धता ताकीं. ”

—९०, १२, द्रोणप०

दुसऱ्या अर्थांत “ लिप ” व “ लप ” हीं व्यंजनें संयुक्त आहेत. पहिल्या अर्थांत “ मुग्ध—मुग्ध ” हा “ लाटानुप्रास ” समजावा.

शक्राचा रुद्र जसा सात्यकिचा धर्म होय कैवारी;

विघ्नें विघ्नेश्वरसा कौरव कटकें पळांत तें वारी.

—४, १८, द्रोण०

“ विघ्नै—विघ्ने ” हा “ लाटानुप्रास ” समजावा.

२ व्यंजन किंवा व्यंजनें अभिन्न असून स्वरही अभिन्न असले, ह्यणजे “ यमक ” झालें.

कुरुगुरु कवि रवितेजा संप्रति करणार देहसंन्यास;
धन्यास त्यास यावें हें यश, देवूं नयेचि अन्यास.

—२२, भीष्मभ०

“ कुरुगुरु ” व “ कवि रवि ” हें साधें यमक; कारण दोन्ही उदाहरणांत अभिन्न व्यंजन एकच असून, अभिन्न स्वर दोन आहेत.

चरणाच्या अगदीं शेवटीं “ यमक ” असतें त्यास “ अंत्य यमक ” ह्यणतात. अंत्य यमकांत स्वरही एकच असला, ह्यणजे तें अगदीं साधें झालें. श्लोकाच्या पहिल्या दोन व शेवटच्या दोन, अशा चरणांस धरून अंत्य यमक असतें. आर्यांमध्ये दुसऱ्या व चवथ्या चरणाचा आश्रय “ अंत्य ” यमका ”नें केलेला असतो.

“ एकाग्र चित्त, तनु निश्चळ, मौन वाचे,
जे ये रिती कवळ घेति कथामृताचे, ”
ब्रह्मा ह्यणे—“ अजित तूं, तुज जिंकरणारे
नाहींत यद्यपि, तयां वश तूं मुरारे. ”
“ टाकूनियां इतर साधनमात्र धन्दा,
तुझी कथा सतत आयिकती मुकुंदा,
त्यांचें जिणें सफळ, जे भगवत्कथेतें
मानूनि जीवन जिती, त्यजिती व्यथेतें. ”

—४६, चरण १, ब्रह्मस्तु०

पहिल्या श्लोकांत दोन्ही स्थळीं अंत्य यमक “ साधें ” असून, दुसऱ्या श्लोकाच्या पहिल्या अर्धांत तें “ अगदीं साधें ” आहे; कारण व्यंजन संयुक्त असल्यामुळें, जरी दोन व्यंजनें दिसत आहेत, तरी स्वर एकच आहे.

देव ह्यणे—‘ ऐक, अशी झाली हा जन्मतां नभोवाणी,
हैं सुतरत्न निजकुळा वृद्धिप्रद—जेंवि वारिजा पाणी’.

—६०, १४, द्रोणप०

हैंही साध्या अंत्य यमकाचें उदाहरण.

हैं “ अंत्य यमक ” वाढतां वाढतां अगदीं चरणभर वाढत जातें. च-
रणभर वाढत गेलेल्या यमकास “ चरणयमक ” ह्यणतात.

“ वळवावया करावें काय पतितपावना तप शुभ जनें ?

वळला स्वयेंचि पशुपति देव अतितपा वनांत पशुभजनें. ”

—३९, ६, अनुशा०

हैं अक्षरी किंवा वाराक्षरी “ अंत्य यमक ” झालें.

कुरुसैन्यांत गमे, ज्यापरि रंभाकाननांत वारा हो;

विजयश्री देवुनि परिरंभा कां न नातवा राहो. ”

—८८, ३, द्रोण०

हैं “ अंत्य यमक. ” पण चरणच ११ अक्षरांचा पडल्या-
मुळें, हैं “ चरणयमक ” समजावें.

“ अंत्य यमका ” प्रमाणेंच “ आद्य यमक ” ही आढळतें.

“ घाली उढी तळीं तो तों राक्षस जों पडे रथावरि ती;

झाली सगरसुतगणीं कपिलार्ची दकु जसें तसें करिती ”

—१०६, १६, द्रोणप०

मारुतिपार्षतसात्यकिधर्मादिक वीर विप्रभावातें
मानवले, ग्रहवृंदीं बहु जेंवि कवी रविप्रभावातें. ”

—१, १७, द्रोणप०

“ मारुतिनें रथ शतशा शतशा सादीहि पत्तिही शतशा
मारुनि रक्तें तटिनी भरिल्या, उदकें हि वारिदें न तशा. ”

—५, ३३, कर्ण०

“ हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं,
हारविला सवतीनें क्षितिनें; पुजिला सुरप्रसूनें कीं ”

—१६, ४, स्त्रीप०

चवथी आर्या “ चरणभर ” आद्य यमकाचें उदाहरण.

पहिलें अर्ध व दुसरें अर्ध अभिन्न असल्यास, “ पूर्ण यमक ” झालें.

“ अनलसमीहित साधी राया वारा महीवरा, कामा
अनलस मीहि तसा धीरा, यावा रामही, वराका मा. ”

हे “ पूर्ण यमका ”चें सुरेख उदाहरण.

दोन चरणांस जोडणारें “ यमक ” असतें, त्यास “ दामयमक ”
क्षणतात.

सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ कारितात,
तो प्रिय या स्तवना कीं, यास्तव नाकीहि हेंचि वरितात.

—११७, भीष्मप०

ज्या वेदप्रतिपाद्या प्रतिपाद्या सत्यलोकपाति अर्पी,
तें पाप ताप वारी वारी विश्वेश्वरासही तर्पी.

—२, भीष्म०

पहिल्या आर्येंत दोन्ही स्थळीं “ दामयमक ” पंचाक्षरी आहे. दुस-
ऱ्या आर्येंत पहिल्या चरणांमध्ये “ दामयमक ” आहे तें चतुरंक्षरी असून,
दुसऱ्या चरणांमध्ये आहे तें द्वयक्षरी आहे.

कधीं कधीं “ दामयमक ” दोन अर्धांस जोडणारें असतें.

“ क्षितिपाति मत्सुताचि असो तेजाचा मूर्तिमंत हा निकर;
हा निकर मांडिला, तूं देशील कर स्वकीर्तिहानिकर. ”

—७८, ११, आदि०

“ कृष्णा पहा, सुतेजा जोडा होता जगांत हा रविला;
हार विलासवतीनें जेंवि, क्षितिनें तसाचि हारविला. ”

—१५, ४, स्त्रीपर्व.

कधीं कधीं “ दामयमक ” दोन स्वतंत्र आर्यांस जोडते. या प्रकारच्या “दायमका”चें सुरेख उदाहरण हवें असल्यास मोरोपंती “ दाम-
रामायण. ”

यमकाच्या पाठीं व पुढें निराळें व्यंजन असल्यामुळें, प्रत्येक व्यंजनावर जशी काय उडी मारीत यमक चाललें आहे, असा भास झाला, ह्मणजे “ अश्वघाटीयमक ” झालें. “ अश्वघाटी यमक ” जसें चरणाच्या आरं-
भा पासून तसें एकदम मधून किंवा आद्यंतीही गुंफलेलें आढळते.

“ गाजत वाजत साजत आज तथा जतन करुनि आणा हो;
मज मागें मत्स्यांचा हा रिपुशशिराहुष्वाहु राणा हो. ”

—७५, ५, विराट०

हांसोनि ह्मणे हरिसख “ हो गाढासन विकंपधी धीट;
न धरीं बा दर, हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हा नीट. ”

—८, ४, विराटप०

अर्जुन ह्मणे—‘बहु बरें’—गांडीव गुणीं सुबाण तो जोडी;
सोडी सणणणणणण, वध्यजयद्रथशिरोऽवुरुह तोडी.

—६६, १४, द्रोणप०

“ तेव्हां पश्चात्तापा बापा तूं पावसील पापानें;
सापानें धरिला प्लव न जगे; बडवडासि तूं जसा पानें. ”

—२, २७, कर्णप०

३. अनेकार्थ शब्दांच्या अनेक अर्थाकडे दृष्टि पोंचविल्या शिवाय अर्थ होत नाहीं, असा प्रसंग आला, ह्मणजे “ श्लेष ” झाला.

शुकभाषणानुकार प्रेमें करितो मयूर, हें चित्र;
श्रवण करितील सज्जन रसिक मनीं धरुनि जिष्णुचें मित्र.

—९, भीष्म०

“शुक”=पोपट; पक्षीं शुकमुनी. “मयूर”=मोर; पक्षीं मोरोपंत या आर्येंत “विरोधा”चा आभास होत आहे.

“श्लेषा”चें खूळ संस्कृत सारस्वतांत अतिशय माजलेलें आहे. शृंगार रस आणि श्लेष ही दुकूल शुगारून दिली ह्मणजे वरून दिसण्यांत अवाढव्य अशी संस्कृत सारस्वताची नदी जवळ जवळ सगळी आटली. पण आमच्या देशी सारस्वताची स्थिति तशी नाही, कारण संस्कृत कवींसारखे आमचे देशी कवी रिकामटेंकडे नव्हते.

४ अक्षरांच्या संबंधानें वेरीज वजावाकी चाललेली असली, ह्मणजे “कूट” किंवा “क्लेश” अलंकार समजावा.

शूर सकार शकारीं व्हाया दे द्विषदुरांत फटकारा;
भट भामेतर असता, तर तेव्हां रक्षिता न च टकारा.”

—१८, ३, गदाप०

“शूर” शब्दांमध्ये “श”काराच्या ठिकाणीं “स”कार व्हावा ह्मणून, ह्मणजे सूर्यपणा आपणास यावा या हेतूनें; “सूर”=सूर्य. “भट” शब्दामधील “टकार राखूं न शकता”—ह्मणजे “नक्षत्र होता”; अर्थात जसें सूर्यापुढें नक्षत्र, तसा फिक्का पडता; “भ”=नक्षत्र. जसें “श्लिष्ट” कवितेचें, तसेंच “क्लिष्ट” कवितेचें माहात्म्य संस्कृत सारस्वतांत फाजिल भरलेलें आहे. देशी कवींमध्ये मोरोपंताचा कधीं कधीं “क्लिष्ट” कवितेकडे कल दिसतो, तरी मोरोपंती “क्लिष्ट” काव्य आणि संस्कृतांतील “क्लिष्ट” काव्य, या दोहोंमध्ये जमीन अस्मानाचें अंतर आहे, संस्कृतांतील कूटें फोडतां फोडतां हातास फोड मात्र येतात, कारण

आंतील अर्थ प्रायः भिकार व नीरस असतो. मोरोपंती “ छिष्ट ” काव्य नारळा सारखें समजावें; कारण फोडतांना जरी कधीं कधीं हातास थोडे श्रम झाले, तरी प्रायः पाणी प्यावयास आणि खोबरेंही खावयास सांपडतें.

९ एकाच अर्थाचे दिसणारे अशा शब्दाची आवृत्ति असली, ह्मणजे “पु-
नरुक्तीचा आभास” या नांवाचा अलंकार झाला.

जरि म्हणति कवी क्षितिला अचला सर्वसहा क्षमा उर्वी;

तरि कुरुपांडवयुद्धारंभसमय यश तिचें न तें उर्वी.

—१५, अ० ८, कर्णपर्व.

पहिल्या अर्धांत शेवटचे चार शब्द पृथ्वीचे वाचक आहेत.

४—अलंकारी “मिसळ, चटणी” व ‘पंचामृत.’

१—अलंकारांची “मिसळ” स्वैपाक घरांतल्या “मिसळण्या” सारखी समजावी. “मिसळ” जशी अर्थालंकारांची असते, तशी शब्दालंकारांचीही असते; जशी शब्दालंकारांची असते, जशी शब्दार्थालंकारांचीही असते.

श्रीकृष्णाचें चित्तीं चिंतावें सुचिर चारु पदकमळ;

प्रक्षाळी हृदयींचे जें श्रीवक्षःस्थळैकपदक मळ.

—१, भीष्मभ०

आर्येंत “चित्तीं—चिंतावें, सुचिर—चारु” ही छेकानुप्रासाची जोडी. “श्रीवक्षःस्थळैकपदक मळ” यांत “क” काराचा व “ळ” काराचा वृत्त्यनुप्रास, “पदकमळ” व “पदक मळ” हें यमक, ही शब्दालंकारांची “मिसळ” झाली. “पदकमळ” ही उपमा. “चिंतावें” या धर्माचा “पद” शब्दाशीं मुख्य अन्वय असल्यामुळें, “पद” शब्दाकडे मुख्यपणा राहिल अशा प्रकारानें—ह्मणजे “कमळासारखें पद”—असाच विग्रह केला पाहिजे; “पद” हेंच “कमळ,” असा रूपकसमास करतां येत नाही. “श्रीवक्षःस्थळैकपदक” हें रूपक आहे. याप्र-

माणें ही उपमेची व रूपकाची अर्थांत दोन अर्थालंकारांची “ मिसळ ” समजावी. “ पद ” या पदार्थावर “ मळ प्रक्षाळण ” करण्याचा आरोप करण्यांत आला आहे. “ पद ” हटलें ह्मणजे “ मळ लावणारें ” असतें, मळ “ प्रक्षाळणारें ” नसतें. याप्रमाणें या आर्येत विरोधालंकाराचीही “ मिसळ ” झाली. पहिल्या अर्थांत छेकानुप्रास व उपमा या दोन शब्दार्थालंकारांची “ मिसळ ” असून, दुसऱ्या अर्थांत वृत्त्यनुप्रास, विरोध व रूपक अशा तीन शब्दार्थालंकारांची आहे. सगळ्या आर्येतील यमकाही लक्षांतून घालवतां कामा नये.

२—अर्थालंकार व शब्दालंकार यांचा कधी कधी असा मिलाफ झालेला असतो कीं त्यांत एक अमुकच अलंकार स्वतंत्र मानतां येत नाहीं. ही अलंकारांची “ चटणी ”. ही “ चटणी ” दोन प्रकारची असते— एक “ उघड ” व, दुसरी “ खुत्रीची ”. वरच्या आर्येतील विरोधालंकार या “ पदा ”चा दुसऱ्या “ पदां ”हून व्यतिरेकपणा ध्वनित करीत आहे, ह्मणून “ व्यतिरेकाचा ध्वनि ”ही आहेच. तेव्हां या आर्येत विरोधाची व व्यतिरेकाच्या ध्वनीची “ उघड ” चटणी.

कर्णापुढें न चाले बळ सर्वहि लोपलें शरावरणीं ;

रक्ताचे न्हद भरले, काळाचे काय ते शराव रणीं ?

३०, अ० ३८, कर्णपर्व.

“ रक्ताचे न्हद भरले ” ही असंबंधी संबंध लावणारी अतिशयोक्ति; आणि या अतिशयोक्तीच्या पायावर “ काय ते शराव ” ही उत्प्रेक्षा उभारली गेली. हीही “ उघड ” चटणी.

पवनतपनसुत गमले शक्रप्रल्हाद रामरावण वा ;

वाटे गगनीं तच्छरसंघर्षज दहन घामरा वणवा.

—१४५, अ० १२, द्रोणपर्व.

दुसऱ्या अर्थांत “ भ्रांतिमंत ” समजतां येईल आणि उत्प्रेक्षाही समजतां येईल. ही “ खुत्रीची ” चटणी.

३—कधी कधी “मिसळ” असते आणि “चटणी”ही असते. या दोहोंचा मिलाफ होतो, त्यास “पंचामृत” किंवा “पंचामृती योग” म्हणतात.

अद्भुतकर्णशरासनघनजनितामितविशुद्धशरधारा
तापविती, कांपविती, निर्मिति तटिनी जपासुमाकारा.

१७, अ० २, कर्णपर्व.

पहिल्या अर्थात “न”काराचा, “त”काराचा, “श”काराचा “घ”कारा, “र”काराचा अनुप्रास; दुसऱ्या अर्थात “तापविती, कांपविती” हे यमक. यात अनुप्रासांचो “चटणी” ह्रस्व-ल्यास चालेल. पण अनुप्रास व यमक यांची “मिसळ” आहे. “तापविती” हा साधारण धर्म जर उपमित समास ठरवण्यास सिद्ध आहे, तर “कांपविती” “तटिनी निर्मिति” हे दोन साधारण धर्म रूपक-समासही ठरवण्यास सिद्ध आहेत. तेव्हां ही “खुब्रीची चटणी” झाली. “तापविती, कांपविती निर्मिति” हे “कारकदीपक” आहे. या तीन धर्मांपैकीं दोहोंचा “जलधारे”शीं अन्वय असून एका-चा “शरधारे”शीं आहे. तेव्हां “खुब्रीची चटणी” व कारकदीपक, या दोहोंची “उघड चटणी” आहे. “जपासुमाकारा तटिनी” ही धर्मलुप्ता उपमा होय; कारण हीत “तांबड्या” या साधारण धर्माचा लोप झाला आहे. ही कारकदीपकाची आणि लुप्तोपमेची “उघड चटणी” आहे. “तटिनी निर्मिति” ही असंबंधी संबंध लावणारी अतिशयोक्तिही होते. घनांतून चालणाऱ्या “धारा” “जपासुमाकारा तटिनी न निर्मिति”; पण या “कर्णशरासन” रूपी घनांतून चालणाऱ्या “धारा निर्मिति;” म्हणून हा “घन” खरोखरच “अद्भुत” अशी “अद्भुत” पदाची सार्थकता झाली म्हणजे “परिकरा”चीही “चटणी” झाली. हे “अद्भुत” पदया घनाचा व्यतिरि-

कृपणा ध्वनित करीत आहे, ह्रणून व्यतिरेकाचा ध्वनिही होतो. "शर" या
 शब्दापुढे "जल" शब्द अध्याहृत मानला ह्रणजे एकादेशविवर्ती रूपक
 किंवा एकादेशविवर्ती उपमा प्रसंगाप्रमाणे ह्रणतां येईल. या प्रमाणे
 या आर्येत जशी 'मिसळ' आहे, तशी "उघड" व 'खुबीची' ही उभयाविध
 "चटणी" ही आहे; ह्रणून हें अतिखमंग "पंचामृत" समजावें.
 यांत कर्णाचा वीर रस किंवा पराजित झालेल्या दळाचा भयानक रस
 अलंकार्य असून, "जपासुमाकारा" हें "तांबड्या" या पदाच्या ऐवजां
 पर्यायोक्त आहे. याप्रमाणे अतिखमंग पंचामृतामध्ये जशी अलंकारांची
 तशी अलंकार्यांचीही सामग्री भरलेली असते. या ग्रंथांत जी उदाहरणे
 देण्यांत आली आहेत, त्यांच्यापैकी पुष्कळांमध्ये हा "पंचामृती योग"
 थोडा विचार केल्यास सहज दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखा आहे. कवीची
 हातोटी असते ती "पंचामृती योग" साधण्यांत असते, या एका मोठ्या
 तत्त्वाचा पूर्वीच उल्लेख करण्यांत आला आहे.